

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).
Informatie op Internet:
<http://www.vrouwengeschiedenis.nl>

Redactie

Marjke Hulsman (hoofdredactie)
 Marguérite Corporaal
 Suzanne Hautvast
 Annelies de Jeu (eindredactie)
 Lizzy Jongma
 Mariken Schuur (eindredactie)
 Mieke de Vos

Redactieadres

Obrechtstraat 5, 3572 EA Utrecht
 Tel: 030-2718164, E-mail: marjkeh@dds.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
 Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
 Internet: www.vrouwengeschiedenis.nl
 Voor privé-personen bedraagt de contributie € 25,- per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap voor studenten of mensen met een inkomen onder € 700,- p.m.: € 20,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.

Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* € 20,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG-girnummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: Lizzy Jongma, 020-6650820 (werk) of 020-4631694 (privé), e-mail: l.jongma@iav.nl

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

voorzitter: **drs. Marieke Hellevoort**
 Tel. 030-2944284, e-mail: ama.hai@net.hcc.nl
 1e secretaris: **drs. Eveline Buchheim**
 Tel. 030-2341846,
 e-mail: e.buchheim@oorlogsdoc.knaw.nl
 2e secretaris: **drs. Annette Mevis**
 Tel. 020-6654780, e-mail: a.mevis@iav.nl
 Penningmeester: **drs. Marloes Hülsken**
 Tel. 024-3604250 (w) 024-3609927 (p),
 e-mail: M.Hulsken@let.kun.nl
drs. Sjoerd van Boxtel
 Tel. 024-3236767, e-mail: teriferi@hotmail.com
drs. Marloes Schoonheim
 Tel. 024-3611811,
 e-mail: M.Schoonheim@let.kun.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
 prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
 prof.dr. Rosi Braldotti (UU)
 prof.dr. Maria Grever (EUR)
 prof.dr. Willy Jansen (KUN)
 prof.dr. Paul Klep (KUN)
 prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
 prof.dr. Joyce Outhoorn (RUL)
 prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH

drs. Marloes Schoonheim
 Postbus 9103
 6500 HD Nijmegen
 Tel. 024-3611811
 E-mail: M.Schoonheim@let.kun.nl
 Internet: <http://www.arts.unimelb.edu.au/Dept/History/ifrwh.html>

ISSN 1382-3914

Lay-out:

Marleke Bausch
 Bausch Graphic Design

Druk:

Zet & Print, Naarden

Distributie:

Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV)

Foto omslag:

<http://www.columbia.edu/cu/record/2311726c.gif>

RECENSIE

- Het Amerikaanse belang
Anneke Ribberink 3

FOTOGRAFIE

- Paris Mois de la Photo 2002.
 Een luik gewijd aan vrouwelijke fotografie
Saskia Ooms 4

HELDINNENVERHALEN

- Jeanne d'Arc en Lara Croft als manhaftige vrouwen
Marinka Copier 6

OUDHEID

- Vorstelijke vrouwen
Hannah Groos 9

NATUURWETENSCHAP

- De correspondentie van Margaret Cavendish en Constantijn Huygens
Nadine Akkerman en Marguérite Corporaal 12

RECENSIE

- Oorlogsherinneringen
Dineke Stam 15

VISIE EN INSPIRATIE

- Wars van categorisering.
 Interview met Ena Jansen
Margit van der Steen 16

ARBEID

- Spinsters op de vroegmoderne arbeidsmarkt
Elise van Nederveen Meerkerk 19

LITERATUUR

- Chrysalis. Tijdschrift voor literatuur en kunst door vrouwen 1978-1981
Lenny Vos 22

BRONNEN

- Gender Archaeology
Louis van den Hengel 25

SERVICE

27

VERS VAN DE PERS

28

ONDER DE LOEP

29

SVVT

31

Onder historicae**Slangen**

De negentiende eeuw is een vrouw, althans volgens Marita Mathijssen in haar boek *De gemaskerde eeuw*. Die eeuw is een vrouw, omdat ze volgens de Amsterdamse hoogleraar letterkunde voortdurend verward was in een strijd om de zo felbegeerde harmonie, maar telkens weer werd gehinderd door de irrationaliteit en de chaos die eigen is aan het menselijk bestaan. Ik weet niet of je dan moet concluderen dat de negentiende eeuw een vrouw is geweest, maar duidelijk is dat er in die eeuw iets met de visie van mannen op vrouwen aan de hand was.

Die visie lijkt niet direct verbonden met reële vrouwen. Wie de tentoonstelling *Fatale vrouwen* in het Groninger Museum heeft gezien, is ondergedompeld geraakt in een bizarre negentiende-eeuwse belevingswereld. De zalen hingen vol met schilderijen van bijbelse en mythologische vrouwen die op de een of andere manier een fatale uitwerking op mannen hebben gehad. Judith heeft de bloederige kop van Holofernes in haar hand, Salomé vraagt het hoofd van Johannes de Doper, de Sirenen proberen met hun gezang de wilskracht van Odysseus te breken en Circe verleidt diezelfde Odysseus een gifmengsel te drinken, zodat hij in een zwijn zal veranderen. Slechts Parcival weerstaat met moeite de verleidingskunsten van een vrouw die als een slang naar hem toekruipt.

Had de slang voor de negentiende-eeuwse kunstenaars uit de *beau monde* betekenis als symbool van vrouwelijke en fatale verleidingskunsten, voor mensen als mijn grootouders luidde de slang de verstoting uit het paradijs in. Zij zijn weliswaar net in de twintigste eeuw geboren, maar hun leven was door en door negentiende-eeuws. Dat viel me onlangs voor het eerst echt op, tijdens de begrafenis van mijn grootvader. De psalmen (geen gezangen) werden gezongen op hele noten, de dominee en spreekwoordelijke mannenbroeders spraken een stichtelijk woord tot de familie en gemeente. En de begrafenis zelf verliep volgens de eeuwenoude traditie van het buurtschap waar mijn opa zijn leven lang woonde – net als zijn ouders voor hem.

Dit was een volslagen andere dood dan die van de mannen op de schilderijen in het Groninger Museum. En deze negentiende eeuw was geen irrationele vrouw, maar een diep religieuze man die de chaos van het menselijk leven bestreed met het Woord, de kerk, zijn gemeenschap en familie.

Marijke Huisman

Het Amerikaanse belang

Als één ding duidelijk is geworden na lezing van het mooie boek van Frances Gouda - historica en hoogleraar genderstudies - en van Thijs Brocades Zaalberg, over de Amerikaanse buitenlandse politiek met betrekking tot het Indonesische nationalisme in de periode 1920-1949, is dat uiteindelijk de macht en niet het idealisme de doorslag gaf.

Dit is minder vanzelfsprekend dan het op het eerste gezicht misschien lijkt. Immers, de Verenigde Staten zijn in hun geschiedenis altijd prat gegaan op hun ontstaansstrijd tegen de Britse koloniale overheerser in de achttiende eeuw. Vanuit die basis hebben ze doorgaans geweigerd om zich te scharen in de rij van koloniale machthebbers, uit solidariteit met de vrijheidsstrijd van andere onderdrukte volkeren.

Ten aanzien van het voormalige Nederlands-Indië volgden de Verenigde Staten eveneens een koers van sympathie betuigen aan de diverse onafhankelijkheidsbewegingen van de Indonesiërs. Daarnaast bestond er echter een beleidslijn waarin het bondgenootschap met de Nederlandse overheid werd benadrukt. Welke van de twee beleidslijnen de overhand kreeg, hing af van de machtspolitiieke constellatie. Gouda en Zaalberg laten aan de hand van minutieus onderzoek in uiteenlopende gepubliceerde bronnen en archieven zien hoe in de jaren twintig de VS zich nog betrekkelijk weinig van Nederlands-Indië aantrok, in zichzelf gekeerd als ze toen waren en isolationistisch in de buitenlandse politiek. De houding ten opzichte van de Nederlandse overheid was welwillend. In de jaren dertig werd die vriendelijkheid tijdelijk minder. Het gevaar van het Japanse imperialisme in de Pacific deed zich voelen. Het strategische belang van de Indonesische archipel begon zwaar te wegen voor de Amerikanen. Eén en ander uitte zich in de belangstelling die de VS aan de dag begonnen te leggen voor de Indonesische vrijheidsstrijders en in de toenemende Amerikaanse kritiek op Nederland als koloniale overheid en op de manier waarop ons land de defensie van zijn kolonie in de Oost verwaarloosde.

In de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog richtten de Verenigde Staten hun aandacht aanvankelijk op West-Europa als gebied waar in hun visie een communistische machts-overname dreigde. Nederland mocht zijn gang gaan in de bestrijding van het onafhankelijkheidsstreven van de nieuwe Republiek Indonesia. Vanaf 1947 werd de focus van de Amerikaanse buitenlandse politiek verlegd naar het oprindende gevaar van het communisme in het Verre Oosten en daarmee geraakte ook het strategische belang van Indonesië weer meer in het zicht. Geleidelijk werd de draai gemaakt van een pro-Nederlands standpunt naar een positie ten gunste van de Indonesische vrijheidsstrijders. De afloop is bekend: de Nederlandse overheid had de verandering in de

Amerikaanse politieke opstelling te laat in de gaten en werd op vernederende wijze gedwongen de tweede politieke actie, die toch al weinig succesvol verliep, af te breken en weer terug te keren naar de onderhandelingstafel. In 1949 werd de Indonesische onafhankelijkheid een feit.

De kracht van *American visions of the Netherlands East Indies/Indonesia* is dat het zo grondig en ook helder de buitenlandse politiek van de Verenigde Staten heeft beschreven en geanalyseerd. Het is een mooie aanvulling op de Nederlandse kant van de Indonesische kwestie, die enkele jaren geleden uit de doeken is gedaan door de Leidse historicus Van den Doel in *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (2000). Gouda en Zaalberg verklaren met hun boek een mythe te willen ondergraven, namelijk die van de ononderbroken steun van de VS aan de Indonesische vrijheidsstrijd sinds 1945. Dit moet dan toch vooral een Amerikaanse mythe zijn; althans in Nederland is sinds jaar en dag bekend dat de

Amerikanen pas enkele jaren later hun handen aftrokken van de Nederlandse overheid in dezen. De minutieuze beschrijving en analyse van hoe dit proces precies in zijn werk ging is de verdienste van dit boek. Een *must* voor iedereen die is geïnteresseerd in (het afscheid van) ons koloniale verleden.

Daarnaast is dit boek van belang omdat het één van de weinige voorbeelden is van doorbreking van het genderpatroon in de geschiedschrijving van buitenlandse politiek. (Buitenlandse) politiek is in hoge mate nog steeds een mannen terrein. Dit geldt om te beginnen op het niveau van de praktische uitoefening: slechts vier vrouwen verworven zich in het westen na de Tweede Wereldoorlog op dit gebied een reputatie. Alva Myrdal

werd bekend als Minister van Ontwapening in Zweden en Madeleine Albright was de eerste Secretary of State in de Verenigde Staten. Verder bemoeiden Margaret Thatcher (Verenigd Koninkrijk) en Gro Harlem Brundtland (Noorwegen) zich in hun hoedanigheid van Eerste Minister met de buitenlandse politiek. In de wetenschap wordt dit mannenkarakter van de buitenlandse politiek weerspiegeld, zeker in Nederland. Beoefenaars van de (buitenlands-)politieke geschiedschrijving zijn met een lampje te zoeken. Daarom *chapeau* voor deze moedige en geslaagde poging van Frances Gouda.

Anneke Ribberink is verbonden aan de sectie nieuwste geschiedenis van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Frances Gouda, *American visions of the Netherlands East Indies/Indonesia. US foreign policy and Indonesian nationalism, 1920-1949*. Met medewerking van Thijs Brocades Zaalberg. Amsterdam University Press, 2002, 382 blz. ISBN 90 5356 479 9. € 32,85.

Paris Mois de la Photo 2002

Een luik gewijd aan vrouwelijke fotografie

Het tweejaarlijkse fotografiefestival Paris Mois de la Photo dat in november 2002 plaatsvond, had dit jaar drie thema's: vrouwelijke fotografie, modefotografie en niet-westerse fotografie. Op diverse locaties in Parijs waren fotografietentoonstellingen te bezichtigen. Elvan Zabunyan, samenstelster van het deel vrouwelijke fotografie, gaf dat luik van de tentoonstelling de titel Femmes d'Images. Erg boeiend dat 22 jaar na de oprichting van Paris Mois de la Photo een apart deel van het festival aan vrouwelijke fotografen werd gewijd. Een uitgebreide waaier van vrouwelijke producties was te bezichtigen: zowel het werk van fotografen uit de jaren dertig als Lisette Model, Inge Morath, Tina Modotti, als hedendaagse fotografen zoals Martha Rosler, Mary Ellen Mark, Anna Malagrida, Alexandra Boulat en Catherine Gfeller was tentoongesteld.

In tegenstelling tot de schilderkunst en beeldhouwkunst, disciplines die destijds moeilijk toegankelijk waren voor vrouwen, vonden vrouwen aan het begin van de twintigste eeuw vrij eenvoudig hun weg naar de fotografie. Hoewel hun aantal nog relatief beperkt bleef, konden zij toch in de fotografie creatief zijn. Hoe verklaart men dit? Eerder heeft Constance Sullivan laten zien dat er bij het ontstaan van de fotografie nauwelijks standaarden of resultaten voor de fotografische praktijk bestonden. Daardoor stonden mannen en vrouwen in dit stadium op gelijke hoogte. Voor iedereen was fotografie het onderzoek van de amateur, een categorie waartoe ook vrouwen konden behoren. Inge Henneman en Dominique Somers hebben een verklaring gezocht in het feit dat fotografie een medium was dat heel vlug door de negentiende-eeuwse burgerij werd opgenomen en naar hun hand werd gezet. Zij laten bovendien zien dat het ten dele ook een relatief onschuldige bezigheid voor vrouwen was, waardoor zij sinds het begin van de fotografie heel actief konden deelnemen aan het gebruik van het medium.

In haar inleiding bij de tentoonstellingscatalogus grijpt samenstelster Zabunyan terug op deze onderzoeksresultaten. Daarnaast is zij van mening dat de blik van vrouwen verschilt van die van mannen; dit verschil kan haars inziens een meerwaarde bieden. In de jaren zeventig besteedden vrouwelijke

politieke het persoonlijke raakt. De vrouwelijke fotografe is volgens haar dus meer subjectief betrokken bij haar fotografisch werk. Door zoveel mogelijk vrouwelijke fotografen ten toon te stellen toont Zabunyan het belang aan van de vrouwelijke fotografie, en wil zo elke enge visie doorbreken.

Geëngageerd werk

Tijdens Paris Mois de la Photo 2002 toonden vooral de tentoonstellingen van de fotografes Martha Rosler, Tina Modotti en Mary Ellen Mark geëngageerd werk. Rosler geeft een feministische kritiek op de massamedia, Modotti's werk is georiënteerd in het communistische Mexico en Mark geeft in haar werk sociale kritiek op de Amerikaanse maatschappij. Van de jongere generatie van vrouwelijke fotografen aanwezig op deze tentoonstelling is het werk van Anna Malagrida, Maarit Hohteri en Aino Kannisto vanuit het oogpunt van een vrouwelijke visie in de fotografie veelbelovend.

De tentoonstelling van het werk van Martha Rosler in het Maison Européenne de la Photographie vormde het sleutelmoment van Femmes d'Images. Het was de eerste belangrijke tentoonstelling die in Parijs aan het werk van Rosler gewijd werd. Rosler (geboren 1943), een Amerikaanse geëngageerde feministische kunstenaar, bekritiseert op een ironische manier de voorstelling van de vrouw als object in de media. In haar video's, fotomontages en performances kant ze zich tegen de oorlog, de wereldeconomie en de nucleaire wapenhandel van de westerse hegemonie. Tot 1993 heeft zij steeds geweigerd haar werk tentoon te stellen in musea en galerieën. Ze verkoos een directer contact met het publiek onder de vorm van geschriften en fotomontages die gepubliceerd werden in de alternatieve pers. De series 'The body is beautiful' en 'Beauty knows no pain' uit 1966 tot 1972 bevatten fotomontages waarin de notie van de vrouw als object bekritiseerd wordt. 'Bringing the war back home' toont een agressieve montage van oorlogsscènes van Vietnam en van luxeueze Amerikaanse interieurscènes. De video 'Semiotics of the kitchen' ironiseert de geïsoleerde gevangenispositie van de gedomesticeerde vrouw. 'Martha Rosler reads *Vogue*: whishing, dreaming, winning, spending' is een opname van een publieke performance waar Rosler spreuken uit de publiciteitspagina's van het tijdschrift *Vogue* voorleest en deconstrueert. Haar recente fotografisch werk 'Transitions and digressions' (1981-1997) bestaat uit een inventaris van postmoderne architectuur van publieke plaatsen: luchthavens, autoroutes, metrostations of publicitaire aanplakborden, die ons onbetekenende reclameboodschappen opleggen om ons de dood en de verveling te vergeten, zoals Rosler zegt. Het is interessant om de fotomontages, videowerken en documentaires van

Martha Rosler, 'Medicinal treatment' - Courtesy Galerie Anne de Villepoix' (2002).

Bron: Maison Européenne de la Photographie.

Amerikaanse feministische kunsthistorici als Lucy Lippard en Griselda Pollock al specifiek aandacht aan het werk van vrouwelijke kunstenaars. Zij interpreteerden dat werk als beladen met een specifiek vrouwelijke taal. Elvan Zabunyan sluit hier in zekere zin bij aan; zij beweert dat de fotografische tentoonstellingen een stilistische of analytische specificiteit bezitten die verder reikt dan een gender-specificiteit. Zabunyan's lezing van de tentoongestelde foto's duidt aan dat deze vrouwelijke fotografen zich niet toeleggen op het objectiveren van de betekenis van het onderwerp dat voorgesteld wordt, maar dat de foto's het resultaat zijn van een artistiek proces dat de techniek transcendeert. Elk project van de vrouwelijke fotografe vertelt volgens Zabunyan een verhaal waar het

Aino Kannisto, *Zonder titel* (2000).
Bron: *Maison Européenne de la Photographie*.

Maarit Hohteri, *Hanna in the shower* (2000).
Bron: *Maison Européenne de la Photographie*.

performances in eenzelfde ruimte te kunnen bekijken. Vreemd en ambigue is dat het werk van Rosler in het *Maison Européenne de la Photographie* samengeplaatst werd met het werk van *Citizen K International*, een modetijdschrift, en met de tentoonstelling 'Survivre à l'apartheid de drum magazine à aujourd'hui'. Deze tentoonstellingen werden wel gepresenteerd op verschillende verdiepingen, maar lieten de bezoeker toch perplex achter. Hoe kan men het discours van Rosler interpreteren met de modefoto's, waar de vrouw als object toch nog gesublimeerd wordt? Dit contrast tussen de tentoonstellingen is nog meer ongepast bij de tentoonstelling over de apartheid.

Institut Cervantes toonde het werk van Tina Modotti (1896-1942), Italiaans fotografe en vrijheidstrijdster. Deze tentoonstelling bood een unieke kans om het werk van Tina Modotti in zijn totaliteit te bezichtigen, vermits alle foto's in deze tentoonstelling deel uitmaken van privé-collecties en dus zelden in deze vorm aan het publiek getoond worden. In 1913 emigreerde Modotti naar San Francisco, maar in 1923 verliet ze Californië voor Mexico. Daar documenteerde ze de mensen en de woelige politiek van het culturele postrevolutionaire Mexico van de jaren dertig. Ze gebruikte daarvoor een modernistische abstracte stijl, vaak vergeleken met die van Edward Weston, die haar in de fotografie introduceerde. Modotti reisde door Mexico en fotografeerde muurschilderingen van Rivera, vrouwen in Thauntepec en arbeiders in hun dagelijkse bezigheden. Maar ook politiek was zij actief; dit engagement weerspiegelt zich in haar foto's.

Galerie Fait et Cause stelde voor Paris Mois de la Photo het werk tentoon van de Amerikaanse fotografe Mary Ellen Mark (geboren 1940), 'Une odyssee américaine'. De reportage 'Streetwise' biedt een sociaal portret van Amerikaanse tienermoeders die op

straat leven. Een fotoreportage over een manifestatie voor de oorlog in Vietnam (New York 1968) met als slogan 'If your hearth is not in the USA get your horse ass out now' is ook een beeld dat bij blijft. Met dergelijke reportages biedt Mary Ellen Mark een kritisch beeld van de Amerikaanse samenleving. Enkele portretten van Amerikaanse bekende persoonlijkheden, zoals die van Henry Miller, Woody Allen en Mia Farrow zijn ook aanwezig.

Aanstormend talent

Ook het werk van een aantal andere hedendaagse vrouwen was zeer de moeite waard. Institut Finlandais bood een erg intieme tentoonstelling, 'Persoonlijke portretten' met werk van de aanstormende talenten Maarit Hohteri (geboren 1976) en Aino Kannisto (geboren 1973) uit Finland. Hohteri brengt vooral haar entourage, haar vrienden en voor haar vertrouwde situaties in beeld. Het is een intiem beeld van jongeren die worstelen met het opgroeien en de kwetsbare onzekerheid van hun bestaan. Kannisto's werk toont kleurenfotografie, beelden op groot formaat die een fictieve contentplatieve mise-en-scène tonen. Het zijn vooral beelden die een atmosfeer of een denkbeeldig verhaal oproepen. Het werk van Hohteri, dat aanspreekt door haar ludieke vluchtige portretten, contrasteert mooi met de stille en meer uitgewerkte beelden van Kannisto. Galerie 779 toonde het werk van de

jonge Spaanse fotografe Anna Malagrida (geboren 1970). Tontoongesteld is bijvoorbeeld 'Interieurs', psychologische portretten van jonge vrouwen in hun omgeving, in beeld gebracht met een zekere melancholie. Evenzeer als in het werk van Kannisto legt Malagrida de klemtoon op een narratieve en imaginaire beeldtaal.

Verschilfeminisme

Om terug te komen op het verschilfeminisme van curator Elvan Zabunyan blijkt Rosler een uitermate feministische thematiek aan te gaan. Bij de andere besproken fotografes is dat niet zozeer het geval. Wat wel opvalt is dat het reportageproject van Mary Ellen Mark 'Streetwise' over jonge tienermoeders handelt en dat de portretten van Malagrida, Kannisto en Hohteri aandacht bieden aan het opgroeien van jonge meisjes of vrouwen en dat de verstillde of ludieke intimiteit hieromtrent in beeld wordt gebracht. Het is boeiend om bij deze indrukken stil te staan, omdat deze kenmerken deel uitmaken van het werk van deze vrouwen. Deze lezing mag mijns inziens echter niet de essentie van de interpretatie van het werk van deze kunstenaressen uitmaken. Het lijkt mij belangrijk hun foto's niet te reduceren tot een specifiek vrouwelijke beeldtaal. Daarmee zouden we vervallen in een essentialistisch discours en daarmee het universele karakter van en de context waarin dit werk is ontstaan uit het oog verliezen.

Saskia Ooms is kunsthistorica, optie vrouwenstudies, werkt momenteel voor L'Officiel des Spectacles en studeert aan L'Ecole du Louvre in Parijs.

Literatuur

- Inge Henneman en Dominique Somers, *Entre-Deux, een confrontatie tussen hedendaagse en historische vrouwelijke fotografie in België en Nederland*. Antwerpen, 1999.
- Constance Sullivan, *Women Photographers*. New York, 1990.
- Elvan Zabunyan en Laurie Attias, *Mois de la Photo à Paris*. Parijs, 2002.

Zusters in de strijd

Jeanne d'Arc en Lara Croft als manhaftige vrouwen

Adoreren we niet allemaal één of meerdere helden? In volksverhalen is de rol van de held meestal weggelegd voor een tovenaer, koning of een andere mannelijke slimmerik. De vrouw moet zich in deze verhalen tevreden stellen met de rol van echtgenote of prinses.

Gelukkig durven sommige verhalenvertellers af te wijken van deze conventie. Zij vertellen over slimme vrouwen, zoals Jeanne d'Arc, met een wijs inzicht en een rijke fantasie. De heldin neemt in deze verhalen de leiding en trekt ten strijde tegen het kwaad. Het opmerkelijke aan deze vrouwen is dat, wanneer zij een actieve rol toebedeeld krijgen als heldin, zij vervolgens worden beschreven in termen van mannelijkheid.

Heldhaftig betekent dan ook letterlijk: manmoedig, dapper en onversaagd. In dit artikel analyseert Marinka Copier de heldinnenverhalen over Jeanne d'Arc en Lara Croft.

Tot voor kort waren heldinnenverhalen altijd gebaseerd op vrouwen, die ooit werkelijk bestaan zouden hebben. Hoe discutabel dit soms mag lijken, deze verhalen worden verteld bij de gratie van een – zogenaamde – historische werkelijkheid. Met de opkomst van de digitale cultuur zijn echter de 'manhaftige' vrouwen uit *bits* en *bytes* geboren. Deze heldinnen bestaan niet uit menselijk weefsel en zij lijken geen historische achtergrond te hebben. Eén van de bekendste digitale heldinnen is Lara Croft. Zij is de fictieve hoofdpersoon van het computerspel *Tomb Raider*. Toch denken veel mensen over haar als een werkelijk bestaande vrouw. De

producenten van het spel worden bedolven onder bloemen, cadeaus en liefdesbrieven voor haar. De manier waarop Lara's verhaal verteld wordt en de rol die zij vervult in de maatschappij, lijkt weinig te verschillen van oudere heldinnen, zoals bijvoorbeeld Jeanne d'Arc.

Als zusters in de strijd kunnen Jeanne d'Arc en Lara Croft ons meer vertellen over de betekenis van elkaars verhalen. Door de verhalen over Jeanne en Lara te vergelijken, zal ik laten zien hoe hierin het doorkruisen van allerlei traditionele grenzen wordt geconstrueerd. Het overschrijden van deze grenzen lijkt voor hen een noodzakelijke beweging om heldin te worden. Eén van deze grenzen is die van sekse en gender. Hieronder valt bijvoorbeeld de wijze waarop het gedrag van heldinnen getypeerd wordt als onvrouwelijk of mannelijk. Andere belangrijke grenzen die beiden moeten overschrijden zijn die van plaats en tijd. Deze grensoverschrijdingen zijn op allerlei manieren met elkaar verbonden en vinden tegelijkertijd plaats met het overlappen van de verschillende media en genres waarin de verhalen over Jeanne en Lara verteld worden.

Lara Croft

In 1996 werd het eerste deel van *Tomb Raider* op de markt gebracht. De combinatie van een sexy vrouwelijke hoofdrolspeler en het bijzondere camerastandpunt – derde persoon in plaats van eerste persoon – bleek een gat in de

markt. Lara Croft ontmoette ik voor het eerst terwijl ze met haar rug naar me toegekeerd stond. Daar stond ze, haar vlecht licht bewegend in de wind, wachtend tot ik haar een grottenstelsel in zou sturen om historische artefacten te vinden en monsters te bevechten. De verhalen die op verschillende plaatsen over Lara ontstaan, zijn in eerste instantie voortgekomen uit het basisverhaal, dat de producenten bij wijze van verpersoonlijking en ter promotie aan Lara hebben toegevoegd. Dit verhaal wordt nauwelijks in de *game* zelf verteld, maar vooral daarbuiten, bijvoorbeeld in de handleiding. Dit achtergrondverhaal zorgt ervoor dat de spelers zich makkelijker met haar kunnen identificeren, temeer daar Lara's karakter gebaseerd blijkt te zijn op dat van het bekende filmpersoonage Indiana Jones: "In *Tomb Raider* the player assumes the role of the infamous adventurer Lara Croft – a female version of Indiana Jones, but with an even bigger attitude! Lara is a sexy, aggressive character who must be guided through a series of turbulent exploits across the globe."

Inmiddels zijn er meerdere delen van *Tomb Raider* uitgebracht. In de handleiding van het eerste deel wordt uit de doeken gedaan wat Lara's achtergrond is en waarom zij haar eerste avontuur beleeft. Dit achtergrondverhaal wordt op de website van de producenten vergezeld van de zogenaamde *vital statistics* – de lengte-, borst- en heupafmetingen – zoals die ook naast *Playboy*-modellen worden opgesomd. Als dochter van Lord Henshingly Croft groeide Lara op in de wereld van de aristocratie. In haar jeugd werd ze omgeven door tennis en butlers. Op 21-jarige leeftijd voltooide zij haar opleiding om een gouden toekomst tegemoet te gaan. Met deze toekomst leek het gedaan, toen op de terugreis van een korte skivakantie haar chartervliegtuig midden in het Himalayagebergte neerstortte. Als enige overlevende van de ramp leerde Lara hoe ze haar verstand kon gebruiken om in deze onherbergzame omgeving – ver weg van haar beschermde jeugd – te overleven. Toen ze twee weken later in het dorp Tokakeriby aankwam, bleken haar ervaringen diepe sporen te hebben nagelaten. Ze kon zich niet meer aanpassen aan de verstikkende atmosfeer van de Britse *upper class* kringen. Hierdoor realiseerde Lara zich dat ze alleen maar zichzelf kon voelen als ze alleen op reis was. Deze drastische omwenteling in haar leven zorgde ervoor dat zij door haar ouders verstoten werd. In de daarop volgende acht jaar raakte Lara door haar vele reizen

Jeanne d'Arc vecht te paard. Bron: Pierre Moinot, *Jeanne d'Arc, Le pouvoir et l'innocence*. Parijs, 1988.

goed bekend met de oudste beschavingen van de wereld. En om haar radicale levensstijl te kunnen onderhouden begon ze te schrijven. Lara wordt tenslotte beroemd met verschillende archeologische ontdekkingen en met het uitgeven van reisgidsen en uitvoerige verslagen.

Lara Croft is niet echt. Maar ze heeft een levensgeschiedenis die, hoewel misschien te dik aangezet, waar gebeurd zou kunnen zijn. Het belangrijkste verschil is dat zij bestaat uit bits en bites in plaats van uit vlees en bloed. Maar maakt dit enig verschil voor de manier waarop de verhalen over Lara verteld worden? Feitelijk niet, en ze vervullen een soortgelijke voorbeeldfunctie als de verhalen over de meer historische heldin Jeanne d'Arc. Kortom, de historische werkelijkheid lijkt geen effect te hebben op de impact van deze heldinnenverhalen. Belangrijker is de illusie van een historische werkelijkheid. We weten immers ook niet precies wie Jeanne d'Arc was? Mede daardoor is ze zo fascinerend.

Jeanne d'Arc

In 1431 werd Jeanne d'Arc als vermeende ketter door de rooms-katholieke Inquisitie tot de brandstapel veroordeeld. Diezelfde kerk verklaarde haar echter in 1920 heilig. Hoe kan dit van oorsprong boerenmeisje tot in onze tijd zo tot de verbeelding spreken? Verhalen over Jeanne d'Arc gaan meestal niet over haar als historisch personage. Moderne verfilmingen, literatuur, websites en strips vertellen meer over de mythe rondom Jeanne. Marina Warner beschrijft in haar boek *Joan of Arc, the image of female heroism* de mythevorming die al tijdens Jeanne's eigen leven ontstond: Jeanne als maagd en amazone (in de ogen van Christine de Pisan), als ridder en redster van Frankrijk (voor Karel VII), als heilige (voor wie in haar geloofde), als hoer (voor de Engelse vijand) en als ketter en heks (voor de Inquisitie). In latere eeuwen creëerde elke tijd en elke groep zijn eigen mythe rond Jeanne. Deze mythen hebben weinig te maken met de Middeleeuwen en de historische persoon van Jeanne d'Arc. De naam van Jeanne roept associaties op, haar mythische naam wordt geromantiseerd en functioneert als betekenaar voor een onconventioneel en avontuurlijk leven van vrouwen. In grote lijnen bestaat haar levensverhaal wel steeds uit dezelfde drie fasen: de roeping, de strijd en het proces, eindigend met haar verbranding. Afhankelijk van de tijd en plaats waar het verhaal verteld wordt, ligt de nadruk op bepaalde elementen binnen deze fasen.

Ook al zijn de verhalen over Jeanne d'Arc veel ouder dan die over Lara Croft, ze worden nog steeds verteld in boeken, toneelstukken, films en op het internet. In 2000 werd zij zelfs uitgeroepen tot vrouw van de eeuw en werd een nieuwe film over haar uitgebracht. Kortom, Jeanne's verhalen bestaan

Lara Croft als vrouw met ballen op de motorfiets.

vandaag de dag naast die over Lara en beide worden in allerlei verschillende media verteld. Om de verhalen over de twee heldinnen in bredere context te plaatsen, zal ik gebruik maken van een aantal verschillende analyses van heroïficatie.

Heldenschema's

Wanneer wordt een vrouw heldin genoemd? In zijn bekende analyse van het heldendom *The hero with a thousand faces* omschrijft de historicus Joseph Campbell de held als "the man or woman who has been able to battle past his personal and local historical limitations to the generally valid, normally historical forms". Hoewel Campbell vooral mythologische en mannelijke heldenverhalen beschrijft en analyseert, is zijn theorie van belang om aan te halen wanneer het gaat over heldinnenverhalen. Hij heeft een driedelig model gemaakt van het ontstaan en functioneren van een mythologische held, dat gebaseerd is op initiatierituelen: "separation – initiation – return. [...] A hero ventures forth from the world of common day onto a region of supernatural wonder: fabulous forces are encountered there and a decisive victory is won and the hero comes back from his mysterious adventure." Naast Campbell heeft de folklorist Vladimir Propp zich bezig gehouden met onderzoek naar heldenverhalen. In de jaren dertig heeft Propp Russische volksverhalen geanalyseerd. Hij ontdekte dat de verhalen altijd uit een combinatie van 31 verhaalcomponenten bestaan. Deze verhaalcomponenten zijn eveneens in drie fasen te verdelen, die hij "preparation, transition en return" noemt.

Het meest opmerkelijke aan de verschillende analyses van heldenverhalen is het terugkerende element van het overschrijden van grenzen, wat de hoofdpersonen doen of moeten doen. Deze grensoverschrijdingen liggen reeds besloten in de structuur van het heldenverhaal. Een held is in Campbells ogen een man die persoonlijke, lokale en nationale grenzen overschrijdt. Een initiatierite is hiervan een letterlijke verbeelding. In de ruimte buiten de grenzen van de gemeenschap – dit kan een bovennatuurlijke of geografische ruimte zijn – waar de held naartoe gestuurd wordt of naartoe gaat vindt de initiatie of overgang plaats. Voor de mensen binnen de gemeenschap is deze initiatie een onderwerp van speculatie en in die zin een verhaal in een verhaal. Vervolgens wordt de held weer opgenomen in de gemeenschap.

Laten we terugkeren naar onze heldinnen. Wat gebeurt er, wanneer we de heldenschema's van Campbell en Propp inzetten om de verhalen over Jeanne en Lara te analyseren? Jeanne's goddelijke roeping lijkt de fase van *separation/preparation*. Het is het punt waarop de held of heldin de roeping tot het heldendom aanvaardt. De goddelijke inspiratie die zij ontvangt, vormt

haar legitimatie om buiten de traditionele grenzen van het vrouw-zijn te treden. Letterlijk is dit de gendergrens – zij kleedt zich als een man – waardoor ze zich een androgyne status aanmeet. Hierin ligt een belangrijk verschil met de held: om een heldin te worden moet de vrouw uit haar sociale rol stappen. Ze kan niet in de openbare sfeer overleven door zich te gedragen als vrouw. Om geaccepteerd te worden moet ze zich aan de conventies van het man-zijn aanpassen. Voor Lara is de fase van *separation/preparation* het vliegtuigongeluk, waarna zij als 'Indiana Jones' begint aan haar wereldwijde zoektocht naar historische artefacten.

Als man gekleed, verlaat Jeanne in de meeste verhalen het dorp waarin ze opgegroeid is. Deze reis naar het onbekende luidt de volgende fase in, die van *initiation/transition*. Om de Dauphin te bereiken moet Jeanne verschillende geografische grenzen overschrijden. De provincies van Frankrijk waren in die tijd bijna aparte staten en maar weinigen waren in de gelegenheid om zich tussen de verschillende gebieden te verplaatsen. Aangekomen op het slagveld, als aanvoester van de strijdtroepen, blijft Jeanne fysiek een vrouw hoewel ze sociaal gezien de status van een man krijgt toegewezen. Het feit dat ze een maagd is, heeft eveneens te maken met het overschrijden van de grenzen van gender. Door deze status blijft zij balanceren op deze grens. Ze past niet in de sociale rol van een vrouw, noch in die van een man. Jeanne krijgt een bijna goddelijke status, omdat ze al het goede representeert van beide geslachten. Bovendien zorgt haar maagdelijkheid ervoor dat ze jong en alleen blijft, want geen van de soldaten wil of durft haar aan te raken. Dit overschrijden van de gendergrens bemoeilijkt echter wel haar terugkeer in de maatschappij. Hoe kan ze ooit nog trouwen in deze staat? Ook Lara heeft onder haar fans een goddelijke status verworven. Letterlijk en figuurlijk is zij als heldin in het digitale domein onbereikbaar.

Terugkeren in de maatschappij blijkt voor Jeanne geen optie. Nadat zij iedereen overtuigd heeft van haar bijzondere krachten, komt Jeanne terecht in de derde fase van haar leven: het proces en de verbranding. Naar mijn idee ligt in deze laatste fase van het leven van de heldin het meest belangrijke verschil met het leven van de held. Ook Lara sterft eenzaam in een

Jeanne d'Arc. Bron: Pierre Moinot, *Jeanne d'Arc. Le pouvoir et l'innocence*, Parijs, 1988.

virtuele grot. Voor de heldin lijkt het noodzakelijk om te sterven, voordat zij in de vorm van verhalen en legenden kan terugkeren binnen de maatschappelijke conventies. Fysiek gezien is de heldin gedoemd om een buitenstaander te blijven. De enige wijze waarop zij terug kan keren in de maatschappij is in de verhalen die over haar verteld worden.

Tot slot

De constructie van de grensoverschrijdingen in de verhalen over Jeanne d'Arc en Lara Croft plaatst hen in andere settings van gender, tijd en plaats. Hierdoor bevinden zij zich in een soort exotische ruimte, waar ze zich kunnen gedragen op manieren die in hun eigen wereld sociaal niet wenselijk en/of mogelijk zouden zijn. Juist hierdoor kunnen zij heldinnen worden. Het is een bijzondere reis waarover verhalenvertellers verhalen wanneer het om de heldinnen Jeanne en Lara gaat. In hun vertellingen laten zij deze dappere vrouwen grenzen overschrijden om nooit meer terug te keren. Aan het einde van de reis sterven beide heldinnen, gedoemd om buitenstaanders te blijven. Gelukkig maar, dat er heldinnenverhalen zijn die bestaan uit een conglomeraat van andere en oudere verhalen, waardoor Jeanne's leven niet alleen voortgaat in haar eigen verhalen maar ook in die over Lara.

Marinka Copier is historica en cultuureducator met als specialisaties vrouwenstudies en nieuwe media en digitale cultuur. Zij is werkzaam als junior docent/onderzoeker aan de Universiteit Utrecht.

Literatuur

- Dit artikel is een verkorte versie van een nog te verschijnen publicatie in: *Jeanne d'Arc in de kunst*. Universiteit Nijmegen.
- Met dank aan dr. Marjan Schwegman en dr. Berteke Waaldijk voor al hun inspiratie.

Vorstelijke vrouwen

De positie van zelfstandig regerende koninginnen tijdens de Ptolemaeïsche dynastie

Egypte werd tussen 323 en 30 v. Chr. geregeerd door koningen en koninginnen van de Ptolemaeïsche dynastie. De dynastie ontleent zijn naam aan Ptolemaeus I, die na de dood van Alexander de Grote de macht over Egypte kreeg. Rond 30 v. Chr. kwam Egypte in handen van de Romeinen en daarmee eindigde de Ptolemaeïsche dynastie. Tijdens de heerschappij van de Ptolemaeën heeft een aantal koninginnen zelfstandig over Egypte geregeerd. Dit was in de Oudheid vrijwel uniek. De beroemdste koningin van Egypte is ongetwijfeld Cleopatra VII, de minnares van Julius Caesar. Zij was echter niet de enige en zeker niet de eerste. In totaal hebben zeven vrouwen korte of langere tijd in hun eentje Egypte bestuurd.

De meningen over deze vrouwen lopen uiteen. Het beeld dat over hen bestaat varieert van dominante feeksen tot feministes *avant la lettre*. Schrijvers uit de Oudheid geven eigenlijk geen directe mening over de vorstinnen. Af en toe komt in een bijzin de goede raad van een koningin naar voren, wat indirect een positief oordeel in zich meedraagt. Auteurs uit het begin van de negentiende eeuw slaan de vorstinnen in het geheel over. De enige vorstin die met een oordeel wordt vereerd is Cleopatra I. Zij wordt de “wisest and best counsellor” van Ptolemaeus V genoemd. De lof die Cleopatra I hier krijgt heeft niets te maken met het feit dat zij de eerste zelfstandig regerende vorstin van de Ptolemaeïsche dynastie was, maar met het gegeven dat zij een risicofactor geweest zou kunnen zijn. Zij was namelijk de dochter van de Seleucidische koning Antiochus, waarmee de Ptolemaeën bij tijd en wijle op vijandige voet stonden. Maar ook moderne werken gaan niet echt diep in op de rol van Ptolemaeïsche vorstinnen. De meningen variëren van “halbe Mannweiber” en “a dominant race of women” tot “women of extraordinary strength of character, and much better than

their husbands”. Dergelijke uitspraken zeggen meer over het man/vrouwbeeld van de onderzoekers dan over de Ptolemaeïsche koninginnen. Sommige auteurs hebben, op grond van de weinige gegevens die over de vorstinnen bekend waren, hen aan een uitgebreide karakteranalyse onderworpen. Zij hebben geprobeerd de oorzaken van het gedrag van de koninginnen te doorgronden.

Cleopatra's

Cleopatra I was de eerste vrouw die zonder echtgenoot heeft geregeerd, ook al was het officieel als regentes voor haar onvolwassen zoon. Na de dood van haar echtgenoot Ptolemaeus VI in 180 v. Chr. heeft zij vier jaar lang over Egypte geheerst. Men zou Cleopatra I een keerpunt in de Ptolemaeïsche geschiedenis kunnen noemen, aangezien de naam Cleopatra vanaf nu de dynastieke naam voor vorstinnen werd. De meeste meisjes die binnen de koninklijke familie werden geboren kregen direct de naam Cleopatra, om op voorhand niet uit te sluiten dat ze koningin zouden worden. Cleopatra III en Ptolemaeus VIII hebben zelfs alle drie hun dochters Cleopatra genoemd. In sommige gevallen kreeg een vrouw bij haar troonsbestijging de naam Cleopatra erbij. De tweede alleenheerseres was Cleopatra II, dochter van Cleopatra I. Zij was een zeer stabiele factor in het Ptolemaeënc regime. Ze zat al op zeer jonge leeftijd in de regering als echtgenote van haar broer. Rond 170 v. Chr. heeft zij waarschijnlijk korte tijd alleen geheerst, toen haar broer Egypte tijdelijk ontvluchtte. Cleopatra III, dochter van Cleopatra II

en getrouwd met haar oom Ptolemaeus VIII, kreeg na de dood van haar echtgenoot in 116 v. Chr. de macht in handen. Zij moest de macht delen met een van haar twee zoons naar keuze. Aangezien haar keuze niet dezelfde was als die van het volk, heeft zij in de periode van commotie die volgde zelfstandig geregeerd.

In 80 v. Chr. kreeg Egypte wederom te maken met een vrouw op de troon. Haar naam was Cleopatra-Berenice III, de kleindochter van Cleopatra III. Ook zij trouwde met een oom, Ptolemaeus X. Na zijn dood nam zijn broer de macht over en zo kwam het dat Cleopatra-Berenice III met haar vader ging regeren. Toen ook hij overleed, werd Cleopatra-Berenice alleenheerseres. Lang heeft zij niet geregeerd, want de inderhaast opgetrommelde huwelijkspartner vermoordde haar drie weken na hun trouwdag. Nummer vijf en zes uit het rijtje zelfstandig regerende vrouwen waren Cleopatra VI en Berenice IV, moeder en dochter. Zij namen de macht in handen na de dood van koning Ptolemaeus XII in 58 v. Chr. Cleopatra VI stierf korte tijd later en daarom regeerde Berenice IV tot 56 v. Chr. alleen. Pas toen werd voor haar een echtgenoot gevonden die haar goedkeuring kon wegdragen. De laatste vrouw op de Egyptische troon was Cleopatra VII.

Waar de Ptolemaeën uniek in waren in de hellenistische wereld was het broer-zushuwelijk. Het voordeel van een broer-zushuwelijk was dat het aantal potentiële rivalen voor de troon verminderde. Men hoefde niet bang te zijn voor bemoeienis van andere koninkrijken. Bovendien had een broer-zushuwelijk iets goddelijks: de Ptolemaeën konden worden vergeleken met Zeus en Hera. Het eerste broer-zushuwelijk werd omstreeks 280 v. Chr. gesloten en het lijkt erop dat de Ptolemaeën dit hierna als stelregel hanteerden. Als er een zus voorhanden was werd daarmee getrouwd. Ook wanneer de vrouw van de koning in werkelijkheid niet de echte zus van de koning was, zoals bij Cleopatra I het geval was, werd zij in documenten vaak wel ‘zus’ genoemd. Hieruit valt op te maken dat het broer-zushuwelijk in ieder geval binnen de koninklijke familie als ideaal gold. Het broer-zushuwelijk is een belangrijke factor geweest bij de steeds belangrijker wordende positie van de vorstin. In een tijd waarin uithuwelijken van meisjes gebruikelijk was, was het vaak zo dat een meisje moest trouwen met iemand die ze nog nooit had gezien. Het is bijna onmogelijk om dan op gelijke hoogte te komen met je echtgenoot, iets wat waarschijnlijk ook niet

Munt met de afbeelding van Cleopatra VII.
Bron: R.R.R. Smith, Hellenistic royal portraits. Oxford, 1988.

de bedoeling was. Bovendien werd een meisje meestal aan een veel oudere man uitgehuwelijkt. Bij een broer-zus-huwelijk was de broer soms jonger dan de zus. Voor de Ptolemaeïsche vorstinnen zal ook meegespeeld hebben dat zij een belangrijke factor waren in het voortbestaan van de dynastie. De vrouwen van de koninklijke familie wisten hoe belangrijk zij waren voor de dynastieke continuïteit en de uitstraling naar de andere hellenistische koninkrijken.

Opvolging

Onder normale omstandigheden was de oudste zoon van de koning de troonopvolger. Als de koning geen zoons (meer) had, werd de oudste van de in leven zijnde broers troonopvolger. Wanneer de zoon van de koning nog minderjarig was op het moment dat zijn vader stierf, dan kreeg hij een voogd of regent toegewezen. Later traden ook koninginnen als regentessen op. Eenmaal aan de macht, trouwden ze vaak met een broer van hun overleden man. De broer werd dan de nieuwe koning. Er kon dan ook geen sprake zijn van een zelfstandig regerende koningin, wanneer een broer van de overleden koning nog in leven was. Steeds vaker kwam het echter voor dat de koningin de macht kreeg en zelf kon bepalen wie haar nieuwe echtgenoot en mederegeerder werd, ook al was dat officieel geen recht dat vrouwen hadden. Cleopatra III neemt een unieke positie in, aangezien zij door haar man Ptolemaeus VIII in zijn testament was aangewezen als zijn opvolger. Een veel gelezen interpretatie voor deze opmerkelijke gang van zaken is de dominantie van Cleopatra. Dit lijkt mij echter niet aanemelijk, gezien de positie van de vrouw in deze tijd. Aannemelijker lijkt mij dat hij Cleopatra III een goede regeerder vond en daarmee de juiste persoon om zijn zoons op te leiden tot koning. Kennelijk maalde hij niet om de eventuele reactie van het volk op het moment dat zij te horen kregen dat zij de onderdanen zouden worden van een vrouw.

Net als Cleopatra II had Cleopatra-Berenice III al een lange staat van dienst op het moment dat de troon vrijkwam en er geen mannelijke afstameling van de Ptolemaeën voorhanden was. Zij werd alleenheerseres totdat zij een echtgenoot kreeg opgedrongen door de Romeinen. De situatie tijdens de alleenheerschappij van Cleopatra I heeft laten zien, dat de bevolking van Alexandrië Cleopatra I niet heeft gedwongen te trouwen. Dit zou te maken kunnen hebben met het feit dat zij officieel niet alleen regeerde. Maar het zou ook kunnen betekenen dat het voor de Grieken en Egyptenaren in Egypte niet zo'n probleem was als een vrouw alleen heerste in tegenstelling tot de Romeinen. Een nieuwe variant op de troonopvolging werd door Cleopatra VI Tryphaena en Berenice IV uitgevonden. Zij waren respectievelijk de echtgenote en de dochter van de

Hoofd van een vroeger Grieks beeld van Cleopatra VII in het museum Gregoriano Profano.
Bron: R.R.R. Smith, *Hellenistic royal portraits*, Oxford, 1988.

verdreven koning Ptolemaeus XII. Opvallend is dat Cleopatra VI Tryphaena niet met een zoon ging regeren, maar met haar dochter. Nu waren de zoons inderdaad jonger dan de dochters van de familie, maar gezien het feit dat een moeder alleen mocht regeren zonder een nieuwe echtgenoot, wanneer zij in naam van haar zoon regeerde, is de geschiedenis van Berenice IV erg bijzonder. De broertjes van Berenice komen in het geheel niet in het verhaal voor. Wel werd na de dood van haar moeder met spoed een echtgenoot voor Berenice IV gezocht. Dat Cleopatra VII samen met haar broertje ging regeren na de dood van haar zus Berenice IV, is niet verwonderlijk in een traditie van sterke en zelfstandige vorstinnen. We hebben gezien dat een vrouw op de troon een normale zaak in een abnormale situatie was. Immers, een vrouw ging pas regeren wanneer de koning wegviel. Ik heb de indruk dat de Grieken en Egyptenaren door de ervaringen die zij

inmiddels hadden opgedaan met vrouwelijke heersers steeds meer op hun gemak waren met een vrouwelijk hoofd van de regering.

Macht en invloed

Helaas zijn er weinig aanknopingspunten in de bronnen om iets te kunnen zeggen over de werkelijke macht van zelfstandig regerende koninginnen. Nergens wordt bijvoorbeeld melding gemaakt van gevoerde oorlogen. Munten geven echter een indicatie over de positie van de persoon op de afbeelding. Een vorstin alleen op een munt zegt niets over zelfstandige regering. Er zijn voorbeelden van munten waarop vorstinnen zijn afgebeeld zonder dat zij zelfstandig hebben geregeerd. Wanneer koning en koningin samen zijn afgebeeld, staat de vrouw altijd achter haar man. In het geval van Cleopatra I, die als regentes voor haar zoon regeerde, werd zij op munten afgebeeld vóór haar zoon. Dit geeft aan dat zij als belangrijker persoon in de

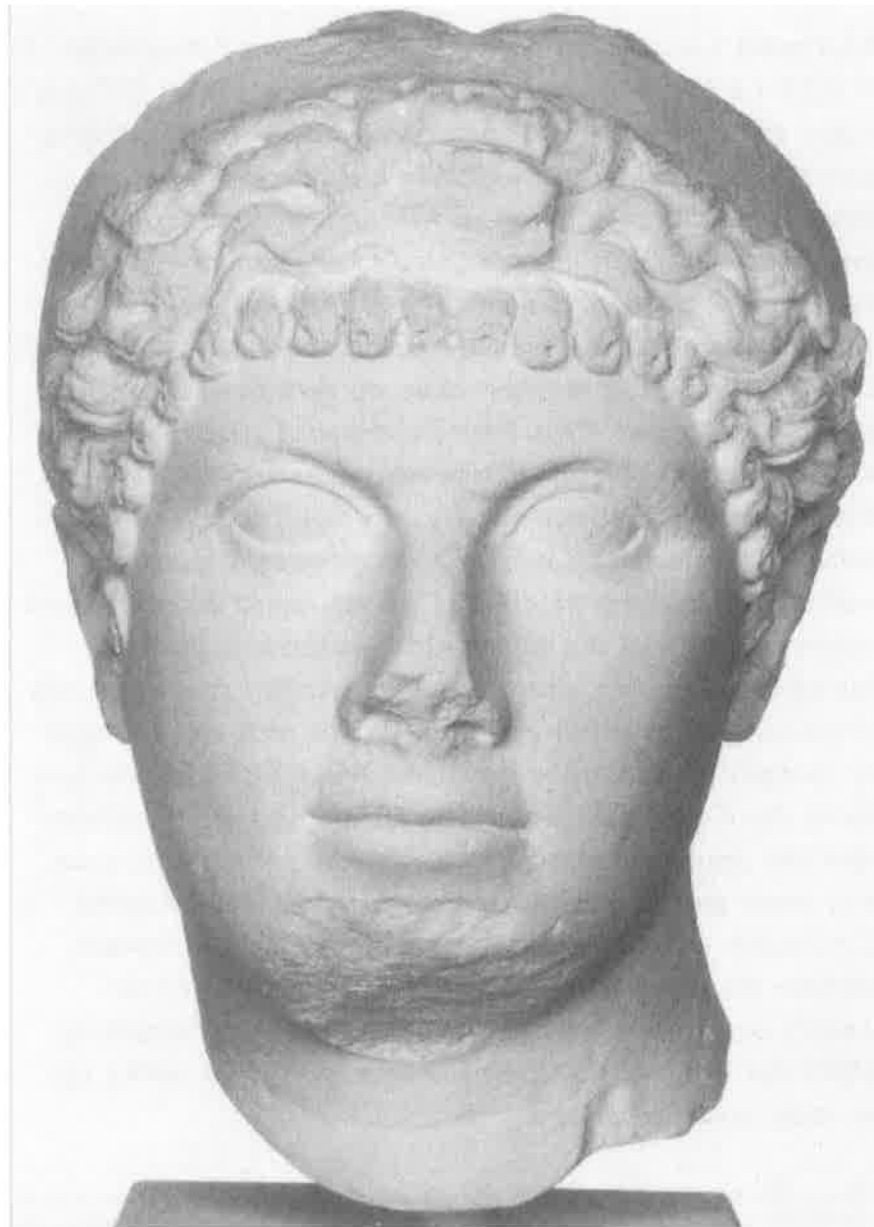
regering werd beschouwd, maar wellicht wilde men ook de schijn wekken dat zij niet geheel zelfstandig regeerde. Een alleenheerseres zal niet de gelijke geweest zijn van een koning. Om een land te besturen had men echter volledige volmacht nodig en dat kregen de vrouwen dan ook. Cleopatra I vormt een uitzondering. Zij mocht niet in haar eigen naam regeren, wat aangeeft dat zij niet dezelfde positie bekleedde als een koning. Tegelijkertijd echter is zij de langst regerende alleenheerseres van de Ptolemaeïsche dynastie geweest. Bovendien werd haar geen nieuwe echtgenoot opgedrongen. Ik denk dat zij, door niet officieel bekend te staan als alleen heersende vorstin, meer ruimte kreeg de macht uit te oefenen. Ze was toch maar in tijdelijke dienst – ook nog eens voor haar zoon – en ondertussen had het volk er geen omkijken naar. Op deze, bijna onzichtbare, manier heeft Cleopatra I een voorbeeldfunctie gehad voor de vrouwen die na haar kwamen.

Uiteindelijk hing veel af van de persoonlijke invulling van de functie van alleenheerseres. Zo heeft Cleopatra III van alle Ptolemaeïsche vorstinnen het meest geprofiteerd van haar sterke positie. Om haar een op macht gerichte planning in de schoenen te schuiven gaat wat ver, maar er zijn feiten die duiden op een grote honger naar macht. Tijdens de regering met haar zoons nam zij zelf het priesterschap van de Alexandercultus op zich en schrapte bovendien haar eigen moeder uit de lijst van te vereren goden. Voorheen was het priesterschap voorbehouden aan mannen. Naast de zelfbenoeming tot priesteres heeft Cleopatra III zichzelf titels gegeven, haar zoons laten trouwen en scheiden met en van wie het haar uitkwam en deed haar oudste zoon annex mederegeerder Ptolemaeus IX in ballingschap. Zij heeft voor de macht die zij had een hoge prijs moeten betalen: in de literatuur krijgt zij van alles de schuld en volgens sommige schrijvers heeft een van haar zoons haar van het leven beroofd.

Met name de gang van zaken bij Cleopatra-Berenice III en Cleopatra VI/Berenice IV lijkt erop te duiden dat de Grieken en Egyptenaren niet in paniek raakten bij de alleenheerschap van een vrouw. De meest ideale situatie was echter nog altijd een broer met een zus uit de eigen koninklijke familie. Wanneer een broer-zushuwelijk niet tot de mogelijkheden behoorde en er ook geen ander mannelijk familielid voorhanden was, had het vinden van een echtgenoot niet de prioriteit van de Alexandrijnen. Wanneer een vorst wegviel en het welzijn van de dynastie in het geding kwam, stond de vorstin op om het vacuüm op te vullen. Niet omdat de Ptolemaeïsche koninginnen zo op macht belust waren, maar om het voortbestaan van de dynastie te garanderen. Zij lieten hun vrouw-zijn het bestuur van het land en het voortbestaan van de koninklijke dynastie

niet in de weg staan. Zonder uitspraken te willen doen over de sterkte van de vrouwelijke sekse – het is toch opvallend dat tegen het eind van de dynastie, na al die broer-zushuwelijken, amper nog mannen voorhanden waren om de macht over te nemen – kan de conclu-

sie niet anders zijn dan dat de Ptolemaeïsche vorstinnen goed werk hebben geleverd: vijf vorstinnen hebben Cleopatra VII voorbereid op een hoge notering in de (vrouwen)geschiedenis door Egypte verstandig en zelfstandig te besturen.

Beeld van het hoofd van waarschijnlijk Cleopatra VII in Chercel Museum.
Gemaakt tussen 25 v. Chr-23 n. Chr. Bron: R.R.R. Smith, *Hellenistic royal portraits*. Oxford, 1988.

Hannah Groos is in september 2002 afgestudeerd in Klassieke Talen aan de Universiteit Leiden. Zij is nu werkzaam als docent Klassieke Talen in het middelbaar onderwijs.

Literatuur

- E. Bevan, *The House of Ptolemy: a history of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*. Chicago, 1968.
- E.D. Carney, 'The reappearance of royal sibling marriage in Ptolemaic Egypt', in: *La parola del passato* 42 (1987) pp. 420-439.
- G.H. Macurdy, *Hellenistic Queens. A study of women-power in Macedonia, Seleucid Syria, and Ptolemaic Egypt*. Baltimore, 1932.
- D. Ogden, *Polygamy, prostitutes and death. The Hellenistic Dynasties*. Londen, 1999.
- J. Whitehorne, *Cleopatras*. Londen/New York, 1994.

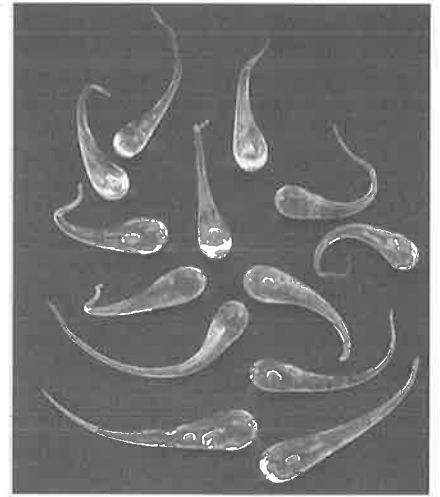
“Some new rarities”

De correspondentie van Margaret Cavendish en Constantijn Huygens

Margaret Lucas Cavendish, Hertogin van Newcastle (1623-1673), was een spraakmakende vrouw in haar eigen tijd. Niet alleen ontwierp ze haar eigen extravagante, vaak weinig verhullende kleding, ook was ze zeer actief als schrijfster. Van haar hand verschenen onder meer negentien toneelstukken, een briefroman, een bundel oraties, een autobiografie en diverse gedichten, verhalen en korte beschouwingen. Ook heeft Cavendish diverse werken over de natuurwetenschap geschreven, zoals **The Philosophical and Physical Opinions** (1655) en **Observations upon Experimental Philosophy** (1666). Haar wetenschappelijke werken waren zeer gewaagd, daar de natuurwetenschap in die tijd gezien werd als een mannelijke bezigheid, die een goede wetenschappelijke basiskennis en het ‘mannelijke’ vermogen tot redenerie vereisten. Tijdgenoten dreven de spot met de hertogin en bestempelden haar als ‘Mad Madge’. Maar de historici die Cavendish beschouwen als een wetenschapper die door haar tijdgenoten in het geheel niet serieus werd genomen, hebben de briefwisseling tussen Cavendish en de beroemde Nederlandse diplomaat, dichter en componist Constantijn Huygens (1596-1687) over het hoofd gezien. Uit deze briefwisseling blijkt dat Huygens belang hechtte aan haar visies op de natuurwetenschap.

Hoewel het beeld van Cavendish als wetenschapster steeds vaker wordt genuanceerd en critici zich niet enkel meer op haar toneelstukken richten, maar ook op haar wetenschappelijke ideeën, wordt Cavendish nog steeds niet beschouwd als een echte *lady of learning*, zoals haar tijdgenoten Anna Maria van Schurman (1607-1678) en prinses Elisabeth van Bohemen (1618-1680). Van Schurmans en prinses Elisabeths positie in de wetenschap is in de eerste plaats bepaald door hun correspondentie met mannelijke geleerden, zoals André Rivet (1595-1650) en René Descartes (1596-1650). Het is een misvatting dat Cavendish niet geïnteresseerd zou zijn in dezelfde wetenschappelijke discussies. Haar *Philosophical Letters* (1664) bijvoorbeeld, presenteerde weloverwogen kritiek op Descartes, Hobbes (1588-1679), Henry More (1614-1687) en Jan Baptista van Helmond (1577-1644).

Cavendish beheerste het Frans niet en haar correspondentie met Huygens, die het Engels machtig was, is daarom veelzeggend. Van de totale correspondentie tussen Cavendish en Huygens zijn slechts negen brieven bewaard gebleven, maar de verschillende datering onthullen dat Cavendish en Huygens regelmatig contact onderhielden over een periode van ten minste veertien jaar: van 1657 tot en met 1671. De hertogin en Huygens hebben elkaar tenminste twee keer ontmoet: een keer in 1657 en een keer in februari van 1658. Waarschijnlijk beide keren bij hun gemeenschappelijke vrienden, de Duartes te Antwerpen, wier huis bekend stond als een centrum van muzikale en culturele activiteiten. Hoewel de brieven tussen de hertogin en Huygens op  n na zijn opgenomen in A.J. Vorps *De Briefwisseling van Constantijn Huygens* (1911-1917), zijn ze niet in hun totaliteit overgenomen of

Rupert's Drops, Bron:

<http://www.uniurb.it/PhysLab/strumenti/mo1.html>

zijn ze vertaald naar of kort samengevat in het Nederlands. Hierdoor gaat veel van de oorspronkelijkheid verloren en geeft de gebrekkige weergave van de brieven geen compleet beeld van de gedachten die Cavendish en Huygens uitgewisseld hebben. Voor een goed begrip is het daarom van belang om terug te keren naar de originele manuscripten.

Rupert's Drops

Uit de overgebleven brieven blijkt dat Cavendish en Huygens van gedachten wisselden over *Rupert's Drops*, waar Huygens door gefascineerd was. Deze druppels van glas zijn genoemd naar de militair en wetenschapper prins Rupert van de Rijn, die ze in de jaren 1640 in Engeland introduceerde. De moeder van de prins, Elizabeth Stuart – voormalig Koningin van Bohemen oftewel de Winterkoningin – verbleef in ballingschap in Den Haag en onderhield nauw contact met de Oranjes. Huygens bezocht als secretaris van de Nederlandse stadhouders regelmatig haar Wassenaers Hof aan de Kneuterdijk. Daar is Huygens dan ook wellicht met de *Rupert's Drops* in aanraking gekomen.

De druppels, die ongewone eigenschappen van zowel kracht als fragiliteit vertonen, worden gevormd door vloeibaar glas in koud water opnieuw te laten stollen. De bolvormige kop loopt taps toe in een kromme staart. De kop kan een klap van een hamer weerstaan, maar door een stukje van de staart af te breken explodeert de druppel en wordt het geheel tot fijn poeder gereduceerd. Het versnelde afkoelen van het hete vloeibare glas in het koude water creëert een spanningsveld tussen de binnenste en buitenste lagen van de

Margaret Cavendish. Ets door Abraham van Diepenbeke. Bron: Anne Shaver (red.), *The convent of pleasure and other plays*. Baltimore, 1999.

druppel. De interne spanning van de druppel geeft stevigheid, maar worden de stresslijnen – punten waar de spanning als het ware wordt afgevoerd van het glasoppervlak – verbroken, dan explodeert het geheel, doordat de spanning in één keer vrij komt.

Nadat Huygens een hele middag gereleerde onderwerpen met Cavendish had besproken en duidelijk onder de indruk was van haar capaciteiten, stuurde hij haar een paar *Rupert's Drops* toe: "I had the honour to heare so many good solutions given by Your Excellencie upon divers mooved in a whole afternoone she was pleased to

spent bestowe upon my unworthie conversation that I am turning to schoole with all speed, humbly desiring beseeching Your Excellencie will may bee so bountifull towards my ignorance, as to instruct me about the natural reason of these wonderfull glasses." (12 maart 1657) Huygens sloot gedichten bij waarin hij haar werk prees, maar waarmee hij ook een antwoord afdwong wat betreft Cavendish' visie op de Rupert's Drops. De hertogin was zich bewust van het feit dat ze zich op het mannelijke terrein van de wetenschap ging begeven en toonde conventionele bescheidenheid: "As for your request concerninge

my Opinion, of the glasses, you have done mee the favor to sende mee, I know not civilly how to deny it, nor prudently to graunt it, nor lernedly to give itt; for itt were A presumption to give any Oppinion, after these famous and lerned phylosophers, as those which are in france; whose braynes Nature have soe tempred and furnished with such conceptions reasons, Judgements, & Witt, to find out the truths both of obscure Nature and sub-till Arts; that I may rather wounder with the ignorant then give my Opinion with the Lerned." (20 maart 1657)

Cavendish meende dat binnenin de kop van de druppel een vloeibare zwavelachtige substantie zat ingesloten die als kruit functioneerde en een explosie teweeg kon brengen. De ontsteking vond volgens haar plaats als de vloeistof met de lucht in aanraking kwam. De uiteenzetting van de hertogin zette Huygens aan tot het uitvoeren van meerdere experimenten. Huygens meende dat, als de vloeistof inderdaad als kruit functioneerde, de druppel zou exploderen bij verhitting. De resultaten brachten hem tot andere inzichten. Hij ontdekte dat door de druppels opnieuw te verhitten hun eigenschappen verloren gingen: "I could breake of the whole taile by peeces even to the belly without any motion more then y" would see in an ordinary peece of glasse." Toch liep hij vast in zijn redenatie en omdat hij ervan overtuigd was dat Cavendish dichter bij de waarheid kon komen dan hijzelf, schreef hij opnieuw een brief aan de hertogin: "But experience having carried me to a new by-way, from whence I do not see how to bring my selfe upon the right path of truth without your gracious assistance [...] If your Excellencie thinketh worth her paynes to consider of these circumstances, It may bee that by degrees she will bring herself to the true notice of the mysterie." (27 maart 1657) Opnieuw zette Cavendish haar gedachten uiteen en probeerde ze haar vorige argumenten beter te onderbouwen: "Alsoe you say you cannot perceive ye bubble to be a Licquor. I answer that it is probable the Licquor, if any be therein was evaporated out either by fire, you applied or by the vent of passage which may soone turne itt into vapor by reason of ye little quantitye that is in a glasse." (30 maart 1657). De brieven laten zien dat Cavendish een actief debat voerde met Huygens. Doordat hij zijn mening af kon zetten tegen die van haar was hij in staat een helderder standpunt te formuleren.

Huygens' bibliotheek

De vriendschappelijke correspondentie over natuurwetenschappelijke verschijnselen die ze met Huygens onderhield, leidde ertoe dat Cavendish' regelmatig gepubliceerde edities van haar werk aan Huygens schonk. In zijn brief van 2/12 augustus 1664 schrijft Huygens, die op dat moment in Londen verblijft, over het aangename vooruit-

zicht dat hem bij thuiskomst wacht: een nieuw aantal boeken van de hand van Cavendish. In de brief bedankt Huygens de hertogin hartelijk voor deze "new plentiful store of your marvellous productions", die de collectie van zijn grote bibliotheek hebben verrijkt. Het oeuvre van Margaret Cavendish vormde zelfs een belangrijk aandeel van Huygens' omvangrijke bibliotheekcollectie. Dit blijkt uit de veilingscatalogus van de bibliotheek van Huygens, die in 1688 "op de Groote Zaal van het Hof te 's Gravenhage" verkocht werd. De catalogus laat zien dat Huygens alle belangrijke werken van Cavendish over wetenschap bezat in meerdere edities. Huygens' bibliotheek omvatte ook haar gepubliceerde toneelstukken, poëzie en prozavertellingen. De natuurwetenschap speelt eveneens in deze werken een grote rol: fictie en wetenschap vloeien in elkaar over. Zowel in haar eigen tijd als in latere eeuwen hebben critici vaak op Cavendish als wetenschapster neergekeken, vanwege deze 'minder wetenschappelijke' presentatie van visies op de natuurwetenschap. Huygens daarentegen was van mening dat haar fictionele formuleringen tot de verbeelding spraken en juist een presentatie in die vorm aanzette tot verder nadenken. Zo schrijft hij: "I am fallen upon this lady by the late lecture of her wonderfulle booke [*Poems and Fancies*], whose extravagant atomes kept me from sleeping a great part of last night".

dit boek geschreven zijn. Cavendish klaagde vaak over de drukkers, die fouten maakten bij de publicatie. Het is vrijwel met honderd procent zekerheid vast te stellen dat het handschrift in het presentatieboek van Leiden dat van Cavendish zelf is. Het handschrift is identiek met dat van haar onderteekening van een manuscript in The British Library en de holografen uit het Koninklijk Huisarchief. Dat de verbeteringen van haar eigen hand zijn is opvallend, omdat ze bijna altijd gebruik maakte van een klerk. In haar brief aan

Constantijn Huygens.
Bron:
Constantijn Huygens,
Voorhout, *Kostelick mal en Oogentroost*.
Zutphen, 1978.

Huygens van 30 maart 1657 stelt ze: "Sir I would have writt my letters to you in my own hand but be reason my hand written is not legabell I think you might rather have gest up at what I would say then had read what I had writt. Thise is the reson they wer writt by an other hand." Cavendish was erop gebrand dat haar werken in correcte vorm bij de prestigieuze universiteiten van Cambridge, Oxford en Leiden terecht kwamen. Zij vond dit zelfs zo belangrijk dat, hoewel ze niet over haar eigen handschrift te spreken was, ze de laat-

ste verbeteringen niet wilde overlaten aan een klerk.

Royal Society

Cavendish was de eerste vrouw die in mei 1667 tot de *Royal Society*, het Britse Genootschap voor de Natuurwetenschap, werd toegelaten om de experimenten waar te nemen en om aan de discussie deel te nemen. Maar hoewel haar welgesteldheid en connecties het de hertogin eenvoudiger zouden kunnen hebben gemaakt om een bijeenkomst van de *Royal Society* bij te wonen, spreekt uit haar toetreding ook respect voor Cavendish' wetenschappelijke visies. De publicatie van haar werk *Observations upon Experimental Philosophy* (1666) zou een gegronde reden geweest kunnen zijn om haar uit te nodigen. In dat werk had Cavendish zich herhaaldelijk negatief uitgelaten over het gebruik van instrumenten ten behoeve van wetenschapsfilosofie. Hierin stond de hertogin niet alleen, Thomas Hobbes deelde deze mening. Cavendish had haar kritiek in het bijzonder toegespitst op het gebruik van optische instrumenten en aangezien een van de agendapunten de microscoop was, wilden de geleerden van de *Royal Society* wellicht een discussie ontlokken. Evenals Huygens hechtten zij waarde aan haar mening. De briefwisseling tussen Cavendish en Huygens laat zien dat de hertogin Huygens' denkwijze beïnvloedde en dat zij haar connecties doelbewust gebruikte om haar werk onder de aandacht van een groter en gerenommeerd publiek te brengen. Tegelijkertijd roepen de brieven ook vragen op. Heeft het werk van Cavendish invloed gehad op het literaire werk van Huygens? En in hoeverre heeft Huygens Cavendish beïnvloed? Verder onderzoek naar het geleerde netwerk rondom Huygens en Cavendish is dan ook noodzakelijk. De overgebleven brieven vormen slechts het begin van een verdere zoektocht.

Universitaire erkenning

Huygens nam niet alleen de boeken van Cavendish op in zijn eigen bibliotheek, maar hielp haar ook om haar werk een groter, wetenschappelijk lezerspubliek te laten bereiken. In een brief van 27 oktober 1658 herinnert Cavendish Huygens aan zijn belofte om een boek van haar hand aan de universiteit van Leiden te presenteren en in de catalogus van die universiteit te laten opnemen: "yet by the honour it will reseve from your hands it may find a good acceptance." Huygens is zijn belofte nagekomen. In de brief uit 1659 bedankt Cavendish Huygens voor zijn bemiddeling bij de opname van haar boek in de universitaire bibliotheek. Het boek dat toen aan de universiteit Leiden geschonken is, kan daar vandaag de dag nog steeds bestudeerd worden. Een opvallend verschijnsel is de vele correcties van errata die in de tekst van

Nadine Akkerman is AiO Cultuurgeschiedenis aan de Faculteit Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam. In het kader van haar promotieonderzoek werkt zij aan een editie van de correspondentie van Elizabeth Stuart, Keurvorstin van de Palts en Koningin van Bohemen.

Marguérite Corporaal is redactielid van Historica en werkt als docent Engelse Taal en Cultuur aan de Rijksuniversiteit Groningen. In mei 2003 is zij gepromoveerd op een proefschrift over vroegmoderne Engelse toneelschrijfsters.

Literatuur

- Margaret Cavendish, *Brieven aan Constantijn Huygens: 20 maart 1657, 27 oktober 1658, 1659*. Koninklijk Huisarchief, Archief Huygens, nr. 9/1.
- Margaret Cavendish, *Letter to Constantijn Huygens: 30 maart 1657*. British Library, MS Add. 28558, folio 65.
- Constantijn Huygens, *Brieven aan Margaret Cavendish: 12 maart 1657, 27 maart 1657, 2/12 augustus 1664, 9/19 september 1671*. Koninklijke Bibliotheek, KA 48, folio 16r, 26r, 36r, 37r.
- Constantijn Huygens, *Brief aan Margaret Cavendish: 28 November 1658 in: A collection of letters and poems, written by several persons ... to the Late Duke and Dutchess of Newcastle*. London, 1678.
- A.J. Worp (red.), *De Briefwisseling van Constantijn Huygens*, Deel V en VI. Den Haag, 1911-1917.

Oorlogsherinneringen

“Ook ik heb vaak, zowel op mijn werk als in het dagelijkse leven, moeten ervaren dat in Holland totaal onbegrip en onverschilligheid voor ‘mensen uit Indië’ bestaat.” Met haar proefschrift, waarin dit treffende citaat is te lezen, gaat Esther Captain die onwetendheid te lijf. **Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en herinneringen 1942-1995** behandelt de vraag hoe Europese mannen, vrouwen en kinderen in burgerkampen hun internering hebben beleefd en herinnerd.

Captain heeft voor haar onderzoek gebruik gemaakt van dagboeken en memoires. Deze geschriften zijn niet zozeer geschikt voor het achterhalen van historische gebeurtenissen, maar juist wel voor het in kaart brengen van de individuele beleving op het moment zelf en van de mentaliteit, de normen en waarden van het tijdvak waarin ze zijn geschreven. De onderzoekster heeft de geschiedenis van de herinnering aan de Japanse bezetting in Nederlands-Indië in vijf tijdvakken opgedeeld. Uit de eerste periode analyseert ze dagboeken uit de Japanse burgerkampen in de jaren 1942-1945, uit de tweede de vele memoires van kort na de oorlog (1946-1949), gevolgd door het ‘fluisteren in eigen kring’ in Nederland tussen 1950-1968. In 1969, het begin van het vierde tijdvak, is er een omslag naar openbare herinnering; er verschijnen veel publicaties over de internering, voor het eerst ook van kampkinderen. De laatste periode behandelt de jaren 1980-1995, waarin Indische Nederlanders hun Indische identiteit (her)ontdekken en kampkinderen beeldbepalend worden. De ongeveer 30 kampdagboeken die Captain bespreekt zijn afkomstig uit de regio’s Noord-Celebes, Sumatra’s Oostkust en West-Java. De dekolonisatie van Indonesië is in de tweede periode zeer belangrijk. Daarna speelt het verhaal vooral in Nederland.

De voornaamste invalshoek van het onderzoek is hoe de auteurs van dagboeken en memoires sekse en ras ter sprake brengen. Vooral de samenhang tussen sekse en raciale constructies is interessant uitgewerkt. In het Nederlands-Indië van rond 1900 waren de inwoners op basis van aannames over ras opgedeeld in drie bevolkingsgroepen: Europeanen, ‘Vreemde Oosterlingen’ en ‘Inlanders’. Dat dit constructies waren, blijkt uit de praktijk dat men van de ene groep naar de andere kon overstappen. Erkende een Europese vader een kind van een Indonesische vrouw, dan werd het kind (Indo-)Europees. De hiërarchie tussen de seksen kan niet los gezien worden van de raciale structuur. In de koloniale tijd kregen Indonesische vrouwen die huwden met een Europese man een hogere status. Het omgekeerde, een huwelijk van een Europese vrouw met een Indonesische man, was *not done*. “In het algemeen kan worden gesteld dat oorlogen de ruimte voor meervoudigheid in raciale constructies aanzienlijk reduceren”, schrijft Captain. Tijdens de bezetting werd Indo-Europees een onzichtbare categorie; de Japanners registreer-

den hen óf als Aziaten óf als Nederlanders en interneerden zowel Nederlandse Nederlanders (totoks in de koloniale tijd) als Indo-Europese Nederlanders (Indo’s) in de kampen. De genuanceerde analyse van dergelijke verschillen in de beleving van raciale constructies is één van de sterke kanten van het proefschrift.

Hoe Japanners in de dagboeken en memoires zijn beschreven, bleef lange tijd eenduidig negatief: als vijand en met denigrerende omschrijvingen die op eurocentrisme gebaseerd waren. De ‘lagere beschaving’ van de Japanners werd bewezen met het argument dat ze Nederlandse vrouwen het vuilste werk lieten doen en hen slecht behandelden. Dat Nederlanders de Indonesische vrouwen hetzelfde zware werk hadden laten doen, was daarentegen geen teken van achterlijkheid. Integendeel, de Nederlandse vrouw hoorde als hoofd van de koloniale huishouding Indonesische vrouwen aan het werk te zetten. Door de internering werden de sekseverhoudingen ingrijpend gewijzigd. Mannen en vrouwen werden gescheiden en de traditionele rolverdeling kon niet worden gehandhaafd. In de dagboeken, en later in de memoires tot 1980, werd de flinkheid van de Nederlandse vrouwen die het kamp doorstonden enorm benadrukt. Zij kregen een heldinnenstatus, aanvankelijk als “Kenaus zonder charmes”, later als “vrouwen zóó flink dat Kenau in vergelijking een zachtzinnig lam is”. Pas nadat

kampkinderen vanuit hun eigen perspectief gingen publiceren, vielen deze heldinnen van hun voetstuk. De kinderen hadden immers ervaren dat hun moeders niet goed voor hen konden zorgen.

Hoe in verschillende perioden de herinnering andere accenten kreeg, is een mooie rode draad in het boek. Zo uitten de meeste auteurs in hun dagboek een verlangen om naar Nederland terug te keren, maar in de memoires van kort na de oorlog wilde men in ‘Ons Indië’ of desnoods in ‘Ons Indonesië’ blijven. Ook door *close reading* van memoires die in 1946 werden gepubliceerd als *De gele terreur* en in 1967 herdrukt onder de titel *Zwarte Moesson*, toont Captain duidelijk aan dat de herinneringen zich aan de historische ontwikkelingen aanpassen. Het woord “Inheemsche” uit 1946 maakte plaats voor “Indonesische”

en de auteur voegt vragen over het onafhankelijkheidsstreven toe. Captains analyse van de dagboeken en memoires levert een boeiende geschiedenis van een halve eeuw denken over ras, sekse en (de)kolonisatie op, evenals een rijkdom aan verhalen, feiten en contexten waarmee onbegrip en onverschilligheid ten opzichte van ‘mensen uit Indië’ wordt bestreden. Een aanrader.

Dineke Stam werkt bij de afdeling Interculturele Programma’s van de Nederlandse Museumvereniging.

Esther Captain, **Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995**. Uitgeverij Kok Kampen, 2002, 444 blz. ISBN 90 435 0592 7. € 29,29.

Wars van categorisering

Interview met Ena Jansen

Ena Jansen werd onlangs benoemd tot bijzonder hoogleraar in de Zuid-Afrikaanse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. In de jaren tachtig van de vorige eeuw werd deze leerstoel opgeheven vanwege de culturele boycot van Zuid-Afrika. Na alle veranderingen in dit land is ook het hoogleraarschap in ere hersteld. Ena Jansen is de eerste die weer vorm en inhoud aan deze leerstoel geeft.

*Margit van der Steen interviewde Jansen voor de serie Visie en inspiratie. Deze reeks is een vervolg op een eerdere serie waarin drie generaties gendergeschiedenis-beoefenaars spraken over hun visie en inspiratie. Dit maal drie mensen die buiten het vakgebied werkzaam zijn. Vrouwengeschiedenis en diversiteitsdenken hebben veel te bieden aan mensen die buiten het vakgebied werkzaam zijn. Hoe worden zij door dit denken geïnspireerd, wat is hun visie op dit vakgebied, op welke manier maken ze er gebruik van, en welke bijdrage kunnen ze zelf leveren? Deze vragen staan centraal in drie interviews in de komende afleveringen van **Historica**.*

Het sneeuwt op de dag dat wij elkaar ontmoeten. Daarom neemt ze mij niet mee naar het sluisje bij het Entrepotdok, naar de wilde appelboom met uitzicht op de zebra's van Artis. "Als je geluk hebt hoor je er zelfs een leeuw brullen." In plaats daarvan spreken we af op een andere plek die een "illusie van Zuid-Afrika" oproept. Het is de plaats waar ook brieven liggen van haar 'oumagrootjie', het Zuid-Afrika Huis in Amsterdam. Ena Jansen (1951) laat me in het archief de plakboeken met krantenknipsels zien die ze hier vele jaren geleden als tijdelijk bibliotheekassistente inplakte.

Na haar studie algemene literatuurwetenschap koos ze namelijk niet voor een prestigieuze en riante positie aan een universiteit in haar geboorteland Zuid-Afrika, maar voor een "absoluut riskant bestaan" in de hoofdstad. Ze hield zich in leven met freelance journalistiek en een verscheidenheid aan kleine baantjes. Dieptepunt was het kortstondig rondbrengen van dagblad Trouw in de donkere nanachten van een natte november.

Nu, vele jaren en omzwervingen later, doceert ze moderne Nederlandse letterkunde aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Onlangs is ze benoemd tot

bijzonder hoogleraar in de Zuid-Afrikaanse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. "Het mooiste baantje ter wereld – dit ambieerde ik 25 jaar geleden."

Hang naar panorama's

Als kind wilde Ena Jansen graag journaliste worden. Op reis met een grote koffer, dat beeld sprak haar buitengewoon aan. "Ik schrijf graag en ben nieuwsgierig. Ik wil het nieuws helpen vormen en maken." Dit doet ze bij voorkeur vanuit een positie met zicht naar meerdere kanten. Niet voor niets wilde ze naar de appelboom met uitzicht op de zebra's. Ena Jansen: "Het is alsof je op een scharnier staat. Je bent in Amsterdam, maar hebt tegelijkertijd ook even de illusie in Afrika te zijn." Deze "hang naar panorama's" en "bewegen tussen twee posities" komen voortdurend terug tijdens het interview. Haar leven en werk speelt zich af in Zuid-Afrika én Nederland, haar verhouding tot haar geboorteland wordt gekenmerkt door afstand én verbintenis, trots én verontwaardiging. Hierdoor is ze vaak, tot haar genoegen, "een buitenbeentje". "Ik houd van de positie van er even buiten staan. Ik vind outsiders en hybride posities sowieso fascinerend."

Haar fascinatie voor scharnierpunten en tussenruimtes komt duidelijk tot uitdrukking in haar werk over de Zuid-Afrikaanse/Amsterdamse dichter Elisabeth Eybers. Ena Jansen analyseerde de poëzie die Eybers schreef nadat zij op 46-jarige leeftijd naar Nederland was vertrokken. Overgangprocessen als migratie en veroudering zijn belangrijke thema's in dit werk. Het was niet zozeer de fascinatie voor taal en poëzie die Ena Jansen tot deze keuze bracht. "Ik heb de taal altijd meer als een medium beschouwd om je uit te drukken, in zekere zin gereedschap. Hoe effectief taal is, dat is belangrijk voor mij. Je moet goed kunnen lezen om poëzie te kunnen waarderen. Het intrigeert mij dat iemand waardering krijgt van twee kanten: Zuid-Afrika én Nederland. Hoe krijgt een dichter het voor elkaar om met een en dezelfde tekst twee

Ena Jansen (rechts) met haar moeder voor het Zuid-Afrikaanse Instituut op de Keizersgracht.

De ouders van Ena Jansen, J.C. en Ena Jansen, kijken in de Broeksma archiefdozen in de kamer waar Margit haar interview deed.

lezersgroepen te boeien? Mijn kennis van het Nederlands en Afrikaans stelt mij in staat hier onderzoek naar te doen.”

Literatuur en geschiedenis liggen voor Ena Jansen in elkaars verlengde. “Historici hebben van letterkundigen geleerd dat zij een *verhaal* moeten vertellen en schrijvers leren van historici dat je op zoek moet gaan naar de waarschijnlijkheid en de gesitueerdheid van situaties. Voor mij is het allebei interessant.”

Bijzondere prestaties

Naast haar onderzoek naar Elisabeth Eybers publiceerde Ena Jansen onder meer over de vrouwendagboeken uit de Anglo-Boerenoorlog (1899-1902) en de reisbrieven van Aletta Jacobs. Toekomstplannen zijn er genoeg. Het ‘ontleden’ en ontsluiten van de bibliotheek van het Zuid-Afrika Huis heeft haar bijzondere belangstelling. Ook wil ze “vergeten vrouwen” voor het voetlicht brengen, vooral vrouwen die raakpunten met zowel Nederland als Zuid-Afrika hebben. Die belangstelling is terug te voeren op haar eigen positie, bewegend tussen Zuid-Afrika en Nederland. Zij had al een Masters in Afrikaanse en Nederlandse letterkunde aan de Universiteit van Stellenbosch toen ze, 23 jaar oud, in 1974 naar Nederland kwam voor een doctoraal in literatuurwetenschap. Zij ging pas weer in 1984 naar Zuid-Afrika terug. Hoewel ze dacht maar voor een jaar te gaan, bleef ze uiteindelijk zestien jaar aan de Universiteit van de Witwatersrand in Johannesburg verbonden. In die tijd raakte ze betrokken bij het verzet tegen het apartheidsregime. Zowel de strijd als de euforie van die jaren in haar geboorteland had ze voor geen goud willen missen. Amsterdam bleef echter trekken en vanaf 2001 is ze verbonden aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Met een toenemend aantal genderdes-

kundigen in Nederland deelt Ena Jansen een belangstelling voor het zogenaamde kruispuntdenken. In deze benadering staat diversiteit centraal en er is aandacht voor de verwevenheid van sekse, etniciteit en andere assen van verschil. Vertrekpunt voor Ena Jansens ontwikkeling was niet zoals bij veel Nederlandse onderzoeksters de positie van vrouwen, maar etnisch verschil. Ena Jansen: “Zoveel jaren domineerde het gevoel van onrecht op het niveau van zwart/wit zo sterk dat het machtsverschil man/vrouw verdrongen werd. Dat verschil stond voor mij lange tijd op de achtergrond.”

Ook om andere redenen lag het niet direct voor de hand om aandacht aan gendervraagstukken te besteden. “Ik kom uit een vrij geëmancipeerde culturele omgeving. Persoonlijk heb ik nooit onder rolpatroonverwachtingen geleden. Zo heeft niemand ooit van mij verwacht dat ik zou moeten trouwen. Hoewel het een patriarchale samenleving is, hebben vele blanke vrouwen een hele sterke positie en horen ze bijvoorbeeld in de Afrikaanse proza en poëzie al decennia lang bij de top. De enige Nobelprijswinnaar voor literatuur uit Zuid-Afrika is zelfs een vrouw, Nadine Gordimer. Zwarte vrouwen in Zuid-Afrika hebben het veel en veel moeilijker, maar ze zijn heel sterk. Ik kijk ervoor uit om aan een bepaalde groep stereotype eigenschappen van het martelaarschap toe te schrijven.” In haar Amsterdamse oratie besteedt zij niet voor niets aandacht aan Krotoa. Dit meisje van de inlandse bevolking, door Jan van Riebeeck als kindermisje ingehuurd, had veel ‘agency’ omdat zij Nederlands leerde en als tolk een belangrijke tussenrol vervulde.

Ena Jansen zegt telkens opnieuw geboeid te zijn door de kracht van vrouwen. Naast een fascinatie voor de verworvenheden van vrouwen is ze zich er ook goed van bewust dat het werk van vrouwen vaker in de verge-

telheid kan raken. Haar engagement is dat ze dit werk boven tafel wil krijgen en zichtbaar wil maken. “Als een soort rechtstellende actie.” In haar familiegeschiedenis heeft de rol van haar overgrootvader in de Anglo-Boerenoorlog al veel aandacht gekregen. Hij is door de Engelsen gefusilleerd. Nu bestudeert één van haar studenten eindelijk de brieven van haar overgrootmoeder die met haar vier kleine kinderen naar Amsterdam werd gehaald door Boerensympathisanten. “Na een paar jaar in Amsterdam ging ze naar Zuid-Afrika terug.”

Wars van categorisering

“In verhalen van vrouwen probeer ik altijd weer te kijken hoe zij zich hebben opgesteld niet alleen ten opzichte van mannen maar ook ten opzichte van mensen van een andere kleur. Mijn onderzoek naar Aletta Jacobs bijvoorbeeld ging over de vraag waarom zo iemand van alles gedaan heeft om vrouwen in Europa stemrecht te geven, terwijl zij zich niet voor kon stellen dat donkere vrouwen in de koloniën stemrecht wilden hebben.”

Ook haar werk over de Anglo-Boerenoorlog oftewel de Zuid-Afrikaanse oorlog, weerspiegelt interesse in de werking van sekse en etniciteit. “Vroeger had ik helemaal niets met de Boerenoorlog. Afrikaanse en Engelse verschillen vielen wat mij betreft weg in vergelijking met het onrecht tussen wit en zwart.” Later ging zij toch autobiografische teksten onderzoeken van Boerenvrouwen die in Britse kampen hadden gezeten. “Je moet deze vrouwen niet al te snel ophemelen en als slachtoffer zien. Want juist deze vrouwen lieten zich gebruiken als dragers van nationalisme, van volksmoederschap. Ze hebben zich soms ook een larmoyante rol aangemeten. Deze vrouwen, die klaagden over de verschrikkelijke omstandigheden in de tenten, hoe konden zij enkele jaren later zwarte vrouwen in kleine benauwde bediendekamertjes met alleen maar een pieplein venstertje laten wonen terwijl bovendien hun kinderen in de ellendige ‘thuislanden’ moesten verpieteren? Mijn verontwaardiging wordt daardoor gevoed.” Hoe bewust ze zich ook is van verschillen, ze verzet zich tegen strakke ordeningen. Ena Jansen: “Ik kom van een plek waar zoveel lijnen getrokken zijn, zoveel categorieën gemaakt, dat ik wars ben van categorisering. Ik pas ervoor om bij ‘vrouw’ of bij ‘zwart’ meteen aan specifieke eigenschappen te denken. Dat komt voort uit mijn eigen ervaring, uit Zuid-Afrika.”

Tijdens haar verblijf in Nederland is ze, in de periode van de boycot tegen Zuid-Afrika, indringend geconfronteerd met het feit dat ook zij tot een bepaalde categorie werd gerekend. Hoewel fel gekant tegen de apartheidspolitiek werd vaak over haar geoordeeld zonder dat iemand naar haar ver-

haal vroeg of zich realiseerde welke prijs zij betaalde voor haar keuzes. "Als blanke en vooral Afrikaans-sprekende Zuid-Afrikaanse kreeg je meteen van alles over je heen. Je kreeg precies dat in de schoenen geschoven waar je je niet mee wilde associëren." Ze zag zichzelf niet in een slachtofferrol maar herinnert zich goed dat de manier waarop naar haar gekeken werd soms ronduit kwetsend was. "Achteraf ben ik verbaasd dat ik niets deed om mijn Afrikaansheid te verdoezelen. Ik had er ook voor kunnen kiezen om altijd Engels te praten, om een gerieflijk masker op te kunnen zetten. Ik sprak toen al Nederlands, maar iedereen had door mijn accent meteen door waar ik vandaan kwam." Instemmend citeert ze Elisabeth Eybers: "Selfs die geringste woord wat emigreer, moet risico en onbegrip trotseer."

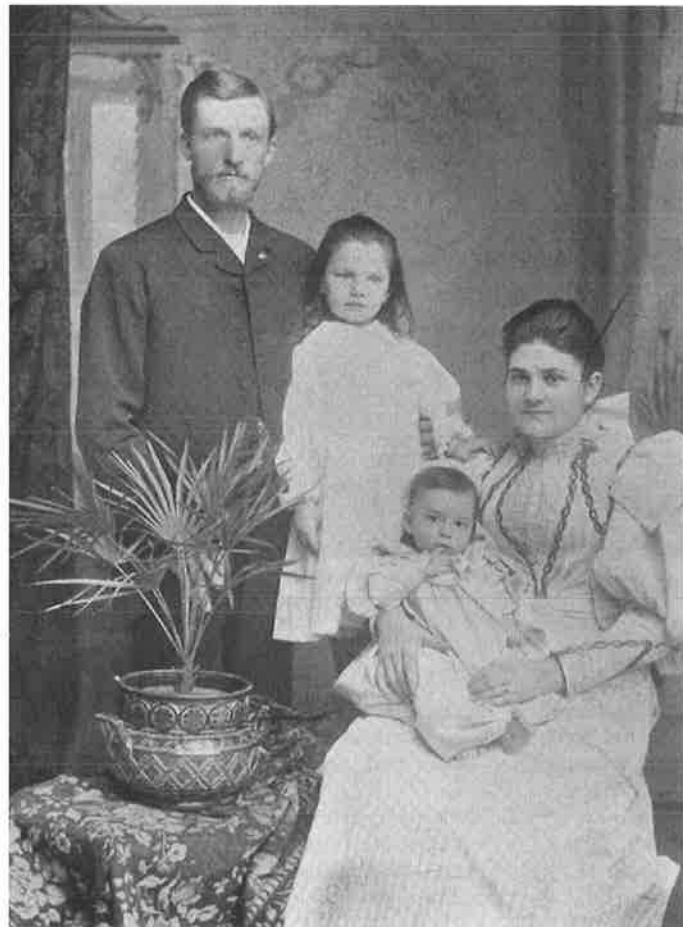
Illusies van thuis

Door de veranderingen in Zuid-Afrika én de positie die Ena Jansen nu in Amsterdam bekleedt ontstaat er meer ruimte voor haar verhaal, voor nuances en subtiliteiten. Sterker nog, ze wordt nu gevraagd om tekst en uitleg te geven. Dat ervaart ze als een geschenk. "Ik voel mij heel bevoorrecht. Mensen zijn nu nieuwsgierig." Die ironie van de loop van de geschiedenis heeft ook zijn weerslag op het Zuid-Afrika Huis, de plek waar wij elkaar spreken. We zitten in de troonkamer onder een pompeuze kroonluchter. Aan de muur hangen voorwerpen die een imaginair Zuid-Afrika oproepen: een panorama van Pretoria, een landschapschilderij met bergen, 'bosjesman'-tekeningen, een zulu wapenschild met 'assegaaien' (speren), een portret van Paul Kruger, gedraaide bokkenhoorns en nog veel meer. Ena Jansen komt hier al dertig jaar, waardoor het Zuid-Afrika Huis veel meer nog dan de Entrepotsluis met uitzicht op Artis een "illusie van thuis" is geworden.

Het instituut werd eind negentiende eeuw opgericht als een soort actiecentrum avant la lettre om de Boeren te steunen in hun strijd tegen de Britten. Nederland was in die dagen zeer pro-Boer. Later ontwikkelde dit instituut annex archief zich onder meer tot een belangrijke bibliotheek voor Afrikaanstalige literatuur. In de jaren tachtig van de vorige eeuw, de hoogtijdagen van de culturele boycot, had dit instituut het moeilijk. Ena Jansen: "Er was een incident. Een actiegroep stormde dit gebouw binnen en smet pek en teer tegen de boekenkast. Heel veel boeken verdwenen in een mum van tijd in de gracht. Een heleboel van ons kwamen zo snel mogelijk om alle boeken uit het water te vissen." Stellig: "Je moet niet aan boeken komen. Door boeken in de gracht te gooien ga je geen beleid veranderen. Je moet juist kennis bewaren. Wat je ermee doet, daar gaat het om."

Een ansichtkaartenactie werd ter steun van de weduwe Broeksma gevoerd. Tekst bij de kaart luidde:

"Cornelis Broeksma, held en martelaar voor de barmhartigheid, 30 Sept. 1901 door de Engelschen gefusilleerd, omdat hij niet zweeg van de wreede ellende in de vrouwenkampen."

De luxe van reflectie

Wie de toekomst wil vormen, moet het verleden daarin een plek geven. Niet voor niets houdt men zich in het nieuwe Zuid-Afrika intensief bezig met processen van herinnering, waarheidsvinding en verzoening. Archieven en musea worden heringericht. "Gelukkig is er na 1990 een zekere ontspanning gekomen waardoor reflectie mogelijk is geworden. Maar hoe breng je nationbuilding tot stand met zo'n diversiteit aan mensen?"

Ook het Zuid-Afrika Huis in Amsterdam heeft een nieuwe opzet. De Afrikaanstalige letterkunde stond bijvoorbeeld vroeger in de hoofdafdeling van de bibliotheek opgesteld. Ena Jansen: "Een aantal jaren geleden heb ik al gezegd: dit is verkeerd. We moeten proberen een representatiever beeld van Zuid-Afrika te schetsen. De Afrikaanstalige boeken kunnen naar een zijkamer. Het gaat erom een omslag te weeg te brengen zodat er een betere afspiegeling is van de transformatie die heeft plaatsgevonden. Deze bibliotheek moet dat reflecteren. Non fictie, zoals geschiedenis en (auto-)biografieën, staat nu centraal opgesteld. De nadruk zal misschien nog wel lang op de Afrikaanstalige letterkunde lig-

gen, de historische herkomst van de hele verzameling." Over haar leerstoel zegt ze: "Ik wil Nederlandse studenten inzicht geven en enthousiast maken voor de hele Zuid-Afrikaanse letterkunde. Niet alleen de Afrikaanstalige, maar ook de Engelstalige. Niet alleen de witte schrijvers maar ook de zwarte schrijvers".

Als wetenschapper interesseren haar de prestaties van vrouwen, maar ook de wetten van verzamelaars. Als een soort archeoloog zou ze onderzoek willen (laten) doen naar de collecties van het Zuid-Afrikaanse Instituut dat ook de leerstoel bekostigt. "In archieven en bibliotheken gaat het om de systemen van regels, de wetten van verzamelen en selecteren. Hoe is Zuid-Afrika in het verleden op de Keizersgracht gedefinieerd? Wat zijn de nieuwe configuraties? De gaps, de omissies moeten worden vastgesteld want die vertellen ook een verhaal." Vooral interesseert haar de vraag waarom het zo lang duurt voordat systemen veranderen. De journaliste en onderzoeker die wilde weten hoe de wereld in elkaar steekt, heeft zich een nieuwe taak gesteld: een meer vertegenwoordigend en problematiserend overzicht van Zuid-Afrika helpen construeren.

Margit van der Steen is directeur van AETAS, Bureau voor leeftijdsvraagstukken, gender en diversiteit.

Het beeld bezien

Spinsters op de vroegmoderne arbeidsmarkt

Arbeid is doorgaans geen gender-neutraal begrip, maar is gebonden aan opvattingen over welk soort werk geschikt is om door mannen te worden uitgevoerd en welk soort werk voor vrouwen in aanmerking komt.

Het spinnen met de hand bijvoorbeeld, dat vandaag de dag in onze Westerse samenleving alleen nog als hobby wordt beoefend, geldt in de regel als een typisch 'vrouwenberoep'. Maar is dit door de eeuwen heen altijd al zo geweest, of blijken deze opvattingen aan verandering onderhevig? In dit artikel wordt een voorzet gedaan voor een bijstelling van het geijkte beeld.

Iedereen kan zich waarschijnlijk wel iets voorstellen bij de spinster. Zij is een oudere, arme vrouw, die in een donker interieur met daarin weinig meer dan een spinnewiel, wol of vlas zit te verwerken tot gesponnen garen. Dikwijls is zij weduwe of ongehuwd; het Engelse woord *spinster* (vrijgezelle vrouw) vindt zonder twijfel zijn etymologische afkomst in het spinnen. Deze vertaling voor ongetrouwde, vaak wat oudere vrouw had in ieder geval in de zeventiende en achttiende eeuw, maar ook nu nog wel, een negatieve bijklank. De spinster komt in de meeste hedendaagse literatuur eveneens naar voren als ongetrouwde, arme, meestal oude vrouw, die haar kostje bij

elkaar moest schrapen met behulp van de armenzorg en slecht betaald werk als spinnen. Dit stereotiepe beeld wordt in de Nederlandse literatuur vaak overgenomen. Wanneer Nederlandse historici uitspraken doen over spinsters, verwijzen zij echter zelden naar bronnenonderzoek op dit gebied, omdat dit nauwelijks is gedaan. Nog vaker zelfs ontbreekt elke vorm van bronvermelding, omdat wordt aangenomen dat het heersende beeld juist en zodanig algemeen geldend is, dat het niet hoeft te worden gestaafd.

Algemeen wordt aangenomen dat tot in de hoge middeleeuwen zowel het spinnen als het weven van de gesponnen draden tot textiel in hoofdzaak tot de bezigheden van vrouwen behoorden. Met de opkomst van steden vanaf de elfde eeuw en de productie van textiel voor de markt, kwam het weven steeds meer in handen van mannen. Er ontstonden weversgilden, die dikwijls weinig mogelijkheden openlieten voor de toelating van vrouwen tot het ambacht. Het spinnen, dat minder scholing behoeft en daardoor ook minder status bezat, bleef volgens de heersende opvatting door vrouwen gebeuren. In ieder geval tot de mechanisatie van het spinnen, die in Nederland pas in de negentiende eeuw op grote schaal plaatsvond, zou spinnen vrijwel uitsluitend een vrouwenberoep zijn gebleven. Omdat er vier tot acht handspinners nodig waren om één wever van garen te voorzien, moesten vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw op grote schaal gesponnen hebben.

Verschuivingen

Het is vreemd dat er zo weinig interesse bestaat voor een zo veelvoorkomende economische activiteit als het spinnen, in één van de belangrijkste sectoren van de vroegmoderne economie, de textielnijverheid. Zelfs als de heersende opvattingen kloppen, valt er nog veel uit te zoeken over spinnende vrouwen. Hoeveel vrouwen spinnen er daadwerkelijk? Konden zij met de verdiensten een zelfstandig bestaan opbouwen? Of vormde hun inkomen een deel van het gezinsinkomen? Welke andere middelen van bestaan moesten vrouwen en hun gezinnen aanwenden om te overleven?

Deze en vele andere vragen hebben mij ertoe bewogen een proefschrift te schrijven over spinsters in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw. In maart 2002 is mijn onderzoek gestart. De eerste onderzoeken laten een verrassend beeld zien. In de loop van de onderzochte periode doen zich verschuivingen voor in de arbeidsdeling naar sekse voor wat betreft het spinnen. Waar aan het begin van de zeventiende eeuw nog voornamelijk werd gesponnen door vrouwen, komen er in de loop van die eeuw, en met name in de achttiende eeuw, steeds meer mannelijke spinners op het toneel. Hoe is dit te verklaren? En welke gevolgen had dit voor de spinnende vrouwen? De uitkomsten van dit onderzoek kunnen uiteindelijk leiden tot belangrijke uitspraken over de arbeidsdeling naar sekse en mechanismen van in- en uitsluiting van vrouwen op de vroegmoderne arbeidsmarkt.

Op basis van het onderzoek tot nu toe, kom ik tot de volgende veronderstelling: er traden veranderingen op in de verdeling van werk tussen mannen en vrouwen binnen het spinnen in de zeventiende- en achttiende-eeuwse Republiek. Deze veranderingen kunnen niet het gevolg zijn geweest van revolutionaire ontwikkelingen in de technologie van het spinnen, zoals doorgaans wordt beweerd. Pas vanaf het begin van de negentiende eeuw, en dan nog mondjesmaat, worden spinmachines zoals de 'spinning jenny' in Nederland geïntroduceerd. Er moeten dus andere verklaringen voor deze verschuivingen zijn.

In Leiden waren er aan het einde van de zestiende eeuw nauwelijks mannelijke spinners te vinden. De Leidse bevolkingstelling van 1581 vermeldt 7 mannelijke en 125 vrouwelijke spinners (de verhouding man—vrouw is 1:18). In 1622 daarentegen laten de officiële registers een ander beeld zien. Van alle geregistreerde spinners was 85 procent man en 15 procent vrouw (5,5:1). Ook al is over de telling van

Nicolaas Maes, *Spinnende vrouw* (1655).

Bron: León Krempel, *Studien zu den dartierten Gemälden des Nicolaas Maes (1634-1693)*. Petersberg, 2000.

Gabriël Metsu, *De kantwerkster* (1667).

1622 bekend dat niet van iedereen even nauwkeurig het beroep is vermeld, toch kan deze dienen als grove indicatie van veranderde sekseverhoudingen met betrekking tot het spinnen. Leiden, sinds het einde van de zestiende eeuw veruit de belangrijkste plaats waar de productie van wollen stoffen plaatsvond, is wellicht een atypisch voorbeeld. Voortdurend waren producenten in dit textielcentrum op zoek naar methoden om efficiënter textiel te vervaardigen. Zij richtten grootschalige ateliers op, waarin met name in de achttiende eeuw steeds meer kinderen het werk overnamen. Bovendien was de afwerking van de wollen lakens, zoals het droogscheren en verven van de stoffen, steeds belangrijker geworden in deze stad. De meer basale stadia van het productieproces, het spinnen en weven, verplaatsten zich vanaf het midden van de zeventiende eeuw naar Brabant. Een soortgelijke ontwikkeling voltrok zich in de linnennijverheid. Deze had zich langzamerhand verplaatst naar het meer perifere Overijssel.

Wegens deze geografische verschuivingen is mijn onderzoek niet alleen gericht op Leiden, maar ook op een aantal plaatsen in het oosten en zuiden van de Republiek. Naast Leiden, Zwolle en Tilburg komt ook 's-Hertogenbosch aan bod. Deze stad had sinds de Opstand een politiek en economisch inferieure positie gekend ten opzichte van de steden in de provincie Holland. Halverwege de achttiende eeuw echter, kende Den Bosch een

opbloei van de handel en nijverheid, doordat het zich ging richten op nieuwe afzetmarkten. Daarbij vervulde Den Bosch vanouds een belangrijke economische functie in de regio. Dit alles, en niet in de laatste plaats de beschikbaarheid van mooi bronnemateriaal, maakt de stad tot interessante case study voor dit onderzoek.

's-Hertogenbosch

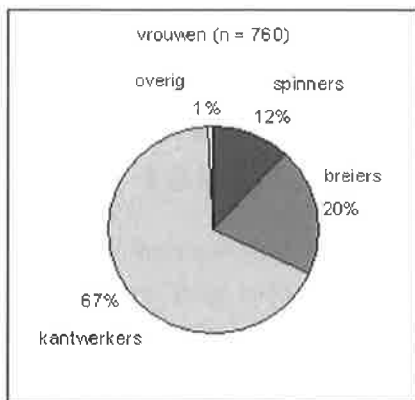
Om de bovengestelde vragen over het hoe en waarom van de veranderingen in arbeidsdeling naar sekse binnen de textielindustrie te toetsen, onderzoek ik onder meer de arbeidsmarkt van 's-Hertogenbosch in 1775. Voor dit jaartal is een zeer goede beroepsregistratie van hoofden van huishoudens in Den Bosch bekend, in de vorm van de zogenoemde blokboeken. De stad was al sinds de middeleeuwen ingedeeld in negen wijken, die blokken werden genoemd. Per blok is een register of blokboek bewaard gebleven met daarin alle hoofden van gezinnen genoteerd, alsmede hun adres en hun beroep. Omdat alleen hoofden van huishoudens vermeld staan – dus getrouwde mannen, ongetrouwde mannen en vrouwen, weduwnaars en weduwen –, is het moeilijk de werkzaamheden van getrouwde of inwonende vrouwen en kinderen te achterhalen. Gelukkig is er uit hetzelfde jaar ook een armenzorgregister met beroepsvermelding bewaard gebleven, waarin ook de bedeelde gehuwde of inwonende vrouwen zijn opgeschreven. Omdat getrouwde vrouwen en kinderen die geen armenzorg

kregen ontbreken, geeft een combinatie van deze bronnen weliswaar nog altijd geen volledig beeld van de arbeidsmarkt, maar het maakt het plaatje wel veel completer.

De blokboeken en armenzorgregisters tezamen geven in 1775 een beroepsbevolking van 5375 personen. Van hen zijn 3274 (dus ca. 60%) man en 2044 (ongeveer 40%) vrouw. Van 57 personen was het geslacht niet te achterhalen. De arbeidsmarkt wordt gebruikelijk in de volgende sectoren ingedeeld: landbouw en visserij, nijverheid, economische diensten (bijvoorbeeld handel en transport) en maatschappelijke diensten (bijvoorbeeld overheid en onderwijs). De landbouw- en visserijsector was in de stad natuurlijk niet echt belangrijk: slechts 95 mannen en 17 vrouwen werkten hierin, en dan nog meestal als tuinman of -vrouw en hovenier. In de sector economische diensten werkte ruim 20 procent van alle mannen en bijna 11 procent van alle vrouwen. Bij de maatschappelijke diensten lag dit percentage voor de mannen hoger: 26 procent. Dit hing nauw samen met de aanwezigheid van het garnizoen in Den Bosch. Ruim 14 procent van alle mannen in deze sector werkte voor het leger. De grootste sector was de nijverheid, waarin 44 procent van de totale beroepsbevolking werkzaam was. Uitgesplitst naar sekse, blijkt dat van alle vrouwen bijna 50 procent in de industriële sector werkte! Voor mannen was dit 40,5 procent. Bij bijna 19 procent van alle vrouwen en 5 procent van de mannen staat geen beroep vermeld.

Binnen de nijverheid valt een sterke verdeling naar sekse waar te nemen. Van alle vrouwen was bijna driekwart (760 vrouwen) werkzaam in de textiel, tegenover een kleine 14 procent (184) mannen. Daarnaast werkte ruim 20 procent van de vrouwen als naaister of wasvrouw in de kledingsector. In alle andere takken van nijverheid, zoals metaalbewerking, de bouw, de vervaardiging van voedingsmiddelen en houtbewerking, waren nauwelijks vrouwen werkzaam. Tot zo ver klopt het beeld dus geheel met de bekende gegevens over vrouwen op de vroegmoderne arbeidsmarkt. Maar als we naar de arbeidsdeling binnen de textielsector gaan kijken, blijken zowel mannen als vrouwen te spinnen. In absolute zin zijn er meer vrouwelijke spinners, maar als wij naar de percentages per sekse kijken, blijken mannen relatief vaker te spinnen dan vrouwen. Helaas is het bronnenmateriaal voor de eerdere periode niet zo volledig, maar een bevolkingstelling uit 1742 doet vermoeden dat in dat jaar nauwelijks mannen sponnen.

Hoe is dit nu te verklaren? Omdat het onderzoek nog niet is afgerond, kan ik hier slechts voorlopige antwoorden te geven. Ten eerste zal de economische conjunctuur een belangrijke invloed hebben gehad op het overnemen van het spinnen door mannen. Over het

Textielnijverheid, absolute getallen			
	m	v	t
spinners	59	91	150
breiers	28	152	180
kantwerkers	4	510	514
wevers	11		11
overig	82	7	89
totaal	184	760	944

Verdeling van mannen en vrouwen in verschillende beroepen in de textielnijverheid in Den Bosch, 1775. Percentuele en absolute getallen.

algemeen nam de vraag naar dure textielproducten, zoals wollen stoffen, in de tweede helft van de achttiende eeuw af. Dit maakte dat er steeds minder vraag was naar wevers, hetgeen bevestigd wordt door het geringe aantal wevers in de beroepstelling van 1775. In de vraag naar wollen garens die nog bestond, zullen aan lager wal geraakte wevers misschien nog wel emplooi hebben kunnen vinden door te gaan spinnen. Daarbij lijkt, ten tweede, het soort grondstof dat werd gesponnen een rol te hebben gespeeld. Mannelijke spinners worden vrijwel altijd aangeduid als 'wolspinners', terwijl dit bij vrouwen nauwelijks het geval was. Het lijkt waarschijnlijk dat mannen voornamelijk het spinnen van de duurdere en moeilijker te bewerken wol hebben overgenomen. Vrouwen bleven het spinnen van vlas tot linnen garen uitoefenen. De inferieure status van het spinnen ten opzichte van het weven kende dus in ieder geval sinds de achttiende eeuw een extra laag. Het wolspinnen was dan misschien voor mannen een beroep met weinig aanzien, het was nog altijd verheven boven het spinnen van vlas. Een derde mogelijke verklaring is dat veel vrouwen in deze periode werk konden vinden in de opkomende kantnijverheid. Het kantklossen was nog wel een typisch vrouwelijke aangelegenheid, en doordat er steeds meer vraag kwam naar kant, was er voor hen ook veel werkgelegenheid. Het kantwerken vereiste een zekere scholing en de vrouwen werkten met kostbaar materiaal. Waarschijnlijk hield dit in dat zij meer konden verdienen met kantklossen dan met het spinnen van vlas. Overigens is mij nog niet duidelijk waarom mannen binnen deze tak van textielnijverheid niet hun intrede deden. Misschien verdiende wolspinnen nog altijd meer en wellicht scheelde het ook nog dat de grondstof voor kantklossen linnen of katoenen garen was. Ten slotte moet opgemerkt worden dat het aandeel van de getrouwde vrouwen, die ongetwijfeld

ook voor een stukloon spinnen, niet in deze telling zijn meegenomen. Het is dus aannemelijk dat er toch nog meer vrouwen spinnen dan hier is weergegeven, al konden deze getrouwde vrouwen misschien evengoed gaan kantwerken of speldensteken. Dit alles laat bovendien onverlet dat de mannen in de textiel relatief vaak spinner waren.

Genuanceerder beeld

In de achttiende-eeuwse Republiek spinnen dus lang niet alleen vrouwen. Dit is op zichzelf al een behoorlijke afwijking van het bestaande plaatje. Maar ook het beeld van de spinster zelf kan aan de hand van de Bossche bronnen worden genuanceerd. Een vergelij-

king van de blokboeken met de armenzorgregisters leert dat 49 van de 73 spinsters die in de blokboeken staan vermeld niet in de armenzorgregisters voorkomen. Dit wil zeggen dat ongeveer tweederde van alle geregistreerde vrouwelijke spinners min of meer kon bestaan van hun arbeid. Het is bekend dat jonge vrouwen en vrouwen zonder kinderen een paar pond garen per week konden spinnen. Dit leverde doorgaans niet bijster veel op (een aantal stuivers per pond), maar kennelijk kon meer dan de helft van de vrouwelijke spinsters die als alleenstaande of weduwe hoofd van hun huishouden waren, hiervan rondkomen.

Kortom, het stereotiepe beeld van de spinster dient te worden bijgesteld. Weliswaar leefde zij op de rand van armoede, maar niet perse onder de armoedegrens. Zij was niet per definitie oud en was waarschijnlijk ook vaak getrouwd. Bovendien was de spinner in veel gevallen geen vrouw! In het zoeken naar een verklaring voor het verschijnen van mannen in wat men in de regel als vrouwenberoep beschouwt, hoop ik tijdens het vervolg van mijn onderzoek te komen tot een nadere analyse van het bestaan van 'mannen-' en 'vrouwenwerk'. Het is zonneklaar dat arbeid door de geschiedenis heen dikwijls naar sekse of gender verdeeld is geweest. Maar deze opvattingen zijn niet statisch, zo blijkt uit het geval van de spinster. Met mijn proefschrift hoop ik in de toekomst een bijdrage te leveren aan het verklaren hiervan, aan de hand van sociaal-culturele en sociaal-economische factoren.

De auteur bedankt prof. Maarten Prak voor archiefgegevens.

Elise Nedeerveen van Meerkerk doet promotieonderzoek bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

Literatuur

- . P.J.M. van Gorp, *Tilburg, eens de wolstad van Nederland. Bloei en ondergang van de Tilburgse wollenstoffenindustrie*. Eindhoven, 1987.
- . G. van Gorp, 'Proto-industrialisatie in Tilburg en Geldrop', in: *Textielhistorische bijdragen* 39 (1999) pp. 13-50.
- . M.C. Howell, 'Women's work in the new and light draperies of the Low Countries', in: N.B. Harte (red.), *The new draperies in the Low Countries and England, 1300-1800*. Oxford, 1997, pp. 197-216.
- . P.J.M. van Gorp, *Tilburg, eens de wolstad van Nederland. Bloei en ondergang van de Tilburgse wollenstoffenindustrie*. Eindhoven, 1987.
- . E. Kloek, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd. Drie Leidse studies*. Hilversum, 1990.
- . B. Panhuysen, *Maatwerk: kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1800)*. Amsterdam, 2000.
- . N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie*. Den Haag, 1908-1939.
- . M. Prak, 'Arme und reiche Handwerker in 's-Hertogenbosch am Ende des 18. Jahrhunderts', in: K.H. Kaufhold en W. Reininghaus (red.), *Stadt und Handwerk in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Keulen/Weimar/Wenen, 2000, pp. 241-268.
- . Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw*. Amsterdam, 2001.
- . Stadsarchief Den Bosch, Oud Archief, inv. nrs. 726 en 727, 1398-1406, 1433-1443 en 1452.
- . H. van Wijngaarden, *Zorg voor de kost. Armevoorzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700*. Amsterdam, 2000.

Chrysallis

Tijdschrift voor literatuur en kunst door vrouwen 1978-1981

De jaren zeventig van de twintigste eeuw waren de hoogtijdagen van de tweede feministische golf in Nederland. Organisaties als *Dolle Mina* en *Man-Vrouw-Maatschappij* vestigden de aandacht op de achtergestelde maatschappelijke positie van vrouwen. Deze maatschappelijke ontwikkelingen weerspiegelden zich ook in de Nederlandse literatuur van die tijd. In 1976 bijvoorbeeld verscheen de spraakmakende roman *De schaamte voorbij* van Anja Meulenbelt. Dit boek werd in die tijd door veel vrouwen gelezen en staat bekend als het cultboek van de tweede feministische golf. Daarnaast leidde de tweede feministische golf tot institutionele veranderingen in de literatuur. Er werden feministische uitgeverijen opgericht en in steden als Amsterdam en Groningen verschenen vrouwenboekwinkels en vrouwenbibliotheken. Ook op andere terreinen binnen de literatuur werden door vrouwen initiatieven ontplooid. Vrouwelijke auteurs publiceerden hun werk niet alleen in bestaande literaire tijdschriften als *Raster*, *De Revisor* en *De Gids*, maar richtten ook hun eigen tijdschrift op: *Chrysallis*.

Het literaire tijdschrift *Chrysallis* verscheen halfjaarlijks tussen 1978 en 1981. Uniek was dat het tijdschrift niet alleen literaire bijdragen bevatte, maar dat er daarnaast veel ruimte was voor beeldende kunst van vrouwelijke kunstenaars. Het werk van kunstenaressen stond afgebeeld tussen de literaire bijdragen en sierde in de regel ook het omslag. De adviseuse voor beeldende kunst was Liesbeth Brandt Corstius, die later directeur zou worden van het Museum voor Moderne Kunst in Arnhem. Zij genoot in die tijd al bekendheid als samensteller van een expositie van feministische kunst in het Gemeente Museum in Den Haag. De koers van het tijdschrift werd verder uitgezet door Hannemieke Stamperius, Hanneke van Buuren en Ethel Portnoy. Hannemieke Stamperius had het initiatief genomen. Zij was in die tijd al bekend als romanschrijfster onder het pseudoniem Hannes Meinkema en droomde al jaren vóór de oprichting van *Chrysallis* van een literair tijdschrift voor vrouwen. In 1976 vertelde ze die droom aan Angèle Manteau, die toen het literaire fonds van Elsevier beheerde en een vooraanstaande uitgever van Nederlandse literatuur was. Twee jaar later kwam de droom van

Hannemieke Stamperius uit en verscheen *Chrysallis* in pocketvorm bij uitgeverij Elsevier. De naam van het tijdschrift was symbolisch: chrysallis betekent ingesponnen rups, een pop die zich tot vlinder ontwikkelt. Er werd geen abonnementenadministratie opgezet, want het tijdschrift was uitsluitend verkrijgbaar in de boekhandel. De redactieleden van *Chrysallis* gingen actief op zoek naar het werk van bekend en onbekend talent. In het voorjaar van 1977 werd het tijdschrift aangekondigd in een persbericht. Hierin werd gesteld dat *Chrysallis* niet programmatisch zou zijn en dat het tijdschrift tot doel had "het vrouwelijke talent dat door de huidige literaire smaak te weinig kans krijgt het nodige zelfvertrouwen te geven". Alleen de aankondiging riep al veel reacties op in de pers. In de landelijke kranten *NRC Handelsblad* en *Het Parool* werd over het initiatief geschreven. In de *Provinciaalse Zeeuwse Courant* verscheen een interview met de oprichters. In het eerste nummer opent Hannemieke Stamperius met een 'wie, wat en waarom' van het tijdschrift. Ze benadrukt daarin het experimentele karakter ervan. Het tijdschrift zou zich

Zaterdag 22 april a.s.
is de officiële verschijningsdatum
van het eerste nummer van

CHRYSALLIS

Halfjaarlijks tijdschrift voor
literatuur en kunst onder redactie van
Hanneke van Buuren, Ethel Portnoy,
Hannemieke Postma (Hannes
Meinkema) en Liesbeth Brandt Corstius

met bijdragen van

- Ariane Anisberg
- Angelines Brandenburg
- Hanneke van Buuren
- Marie de Groot
- Nan Hoover
- Maartje Lucciani
- Lily van Marissing
- Hannemieke Postma
- Ethel Portnoy
- Sjoukje Press
- Silvia Steiger
- Lucienne Stasseraert
- Hirma Vergezuwe
- Chris Yperman
en anderen

Uitvoering: paperback, prijs: f 16,90, ISBN 90 10 02103 3

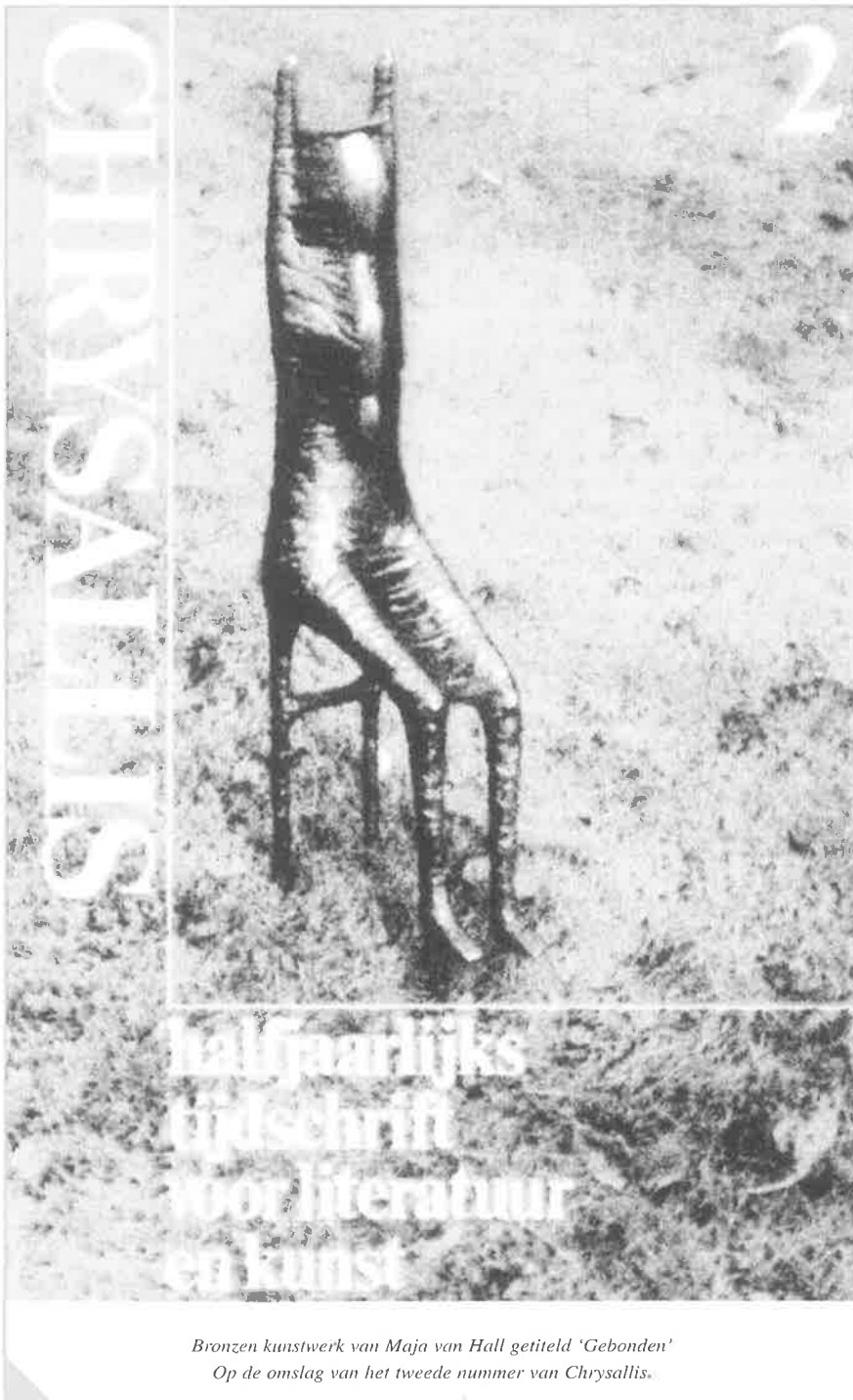
Voor cover wij u nog niet hebben kunnen bezoeken, ontvangt u exemplaren in mindering van de aarbeiding Elsevier

Persbericht in het Nieuwsblad voor de
Boekhandel op 20 april 1978.

richten op vrouwelijke auteurs en de oprichters spreken de intentie uit om vrouwelijk talent te stimuleren en te begeleiden. Ook in de slotpassage klinkt veel idealisme door: "*Chrysallis* is bestemd voor alle vrouwen – ook zij die (nog) denken dat literatuur en kunst moeilijke dingen zijn, waarvoor je moet hebben geleerd wil je erover kunnen oordelen; mannen – die willen volgen wat er in Nederland op cultureel gebied wordt gedaan en gemaakt; en ja hoor mensen – die hopen op en werken aan een evenwichtige maatschappij waarin normen en waarden gelijkelijk door iedereen worden bepaald". Al eerder was er binnen de Nederlandse literatuur een initiatief geweest om een tijdschrift met uitsluitend bijdragen van vrouwelijke auteurs op te richten. In 1786 ondernamen de schrijfster Betje Wolff en Aagje Deken een poging. Het tijdschrift zou zich gaan richten op een vrouwelijk leespubliek. De oprichters hadden hooggestemde idealen. Ze wilden hun lezers stimuleren om actief mee te doen en zo een vrouwelijke lees- en schrijfgemeenschap tot stand te brengen. Het tijdschrift kreeg de titel *Vaderlandsche Jonge Juffers*. De dames Wolff en Deken hadden het echter druk met allerlei andere plannen en zo is er uiteindelijk nooit daadwerkelijk een nummer van het tijdschrift verschenen.

Kritische geluiden

Het initiatief waarbij vrouwelijk schrijftalent werd gestimuleerd door het publiceren van werk in een eigen tijdschrift en de invloed van het feminisme binnen de Nederlandse literatuur hield de gemoederen sterk bezig. In 1977 verscheen van Doeschka Meijnsing een essay in *De Revisor* getiteld 'De zusjes van Shakespeare'. Hierin waarschuwt Meijnsing voor get-

Bronzen kunstwerk van Maja van Hall getiteld 'Gebonden'
Op de omslag van het tweede nummer van Chrysallis.

tovorming: het ontstaan van mannenliteratuur en vrouwenliteratuur als twee aparte genres. Zij ziet deze ontwikkeling als een proces waarin eerst oppositionele posities verkend en gewogen worden, voordat er van evenwicht of integratie sprake kan zijn. Kritische geluiden waren ook te lezen in een artikel van Renate Rubinstein, dat oorspronkelijk in 1978 verscheen in *Vrij Nederland* en later is opgenomen in haar bundel *Hedendaags Feminisme*. Rubinstein ziet in *Chrysallis* een voorbeeld van het gênante, opdringerige feminisme dat haar diep heeft teleurgesteld. Zij hekelt het blad om het gebrek aan leesbaarheid, maar stoort zich nog het meest aan de vrouwelijke zelfverheerlijking. Ze geeft het tijdschrift in het nawoord nog een trap na: "Bij het

gereedmaken van deze brochure is *Chrysallis* II al verschenen. Wie nog gehoopt mocht hebben dat dit 'tijdschrift voor alle vrouwen' zo ongezonder was door een kinderziekte (het eerste nummer), kan die hoop laten varen". In het algemeen gezegd kwam de kritiek op *Chrysallis* vooral neer op een afkeer voor segregatie, waaraan deze feministes zich schuldig zouden hebben gemaakt. Om de vrouwelijke stem in de literatuur duidelijker te laten horen, zijn er initiatieven ontplooid waarbij vrouwen zich onderscheiden van de algemene literatuur. Deze segregatie uitte zich onder andere in het selecteren van literatuur op basis van sekse. Het resultaat was echter dat vrouwelijke auteurs verder apart kwamen te staan door de nadruk op hun

vrouw-zijn.

Feministische literatuurwetenschap

Chrysallis kende buitenlandse voorbeelden als *The Feminist Art Journal*, *Women and Literature* en *Mamas Pfirsiche*. Het tijdschrift valt te plaatsen binnen de vele initiatieven op het gebied van de vrouwenstudies binnen de literatuurwetenschap. Feministische literatuurwetenschap kent een lange traditie. Grondlegger van het denken over vrouwen en literatuur is Virginia Woolf met haar klassieker *A room of one's own*. Woolf wees hierin op de maatschappelijke belemmeringen voor vrouwen om te schrijven. Zo zou ten tijde van Shakespeare een zusje van hem met evenveel talent nooit dezelfde roem kunnen vergaren, omdat vrouwen door sociale beperkingen hun talenten niet konden ontplooiën. In eerste instantie richtte het onderzoek binnen de feministische literatuurwetenschappen zich op vrouwbeelden in de literatuur. Zo publiceerde Hella Haasse in het literaire tijdschrift *Raster* de resultaten van een uitvoerige studie naar het vrouwbeeld vanaf de Middeleeuwen tot de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Daarnaast was er aandacht voor de uitsluiting van vrouwen uit de literatuurgeschiedenis en uitingen van seksisme in de literaire kritiek. In het tweede nummer van *Chrysallis* bespreekt Hannemieke Stamperius deze kwesties. In een polemisch getint artikel somt zij puntsgewijs alle vooroordelen over schrijfsters op en brengt zij alle andere eigenaardigheden van de literaire kritiek tegenover het werk van vrouwelijke auteurs onder de aandacht. Zo valt het Stamperius op dat haar literaire werk – samen met dat van vier andere vrouwelijke auteurs – werd besproken in een recensie onder de titel 'Vijf schrijfsters', zonder dat er sprake was van literaire verwantschap. Zij stelt: "Dit is discriminatie van de ridiculste soort. En als u dat niet gelooft, moet u zich eens een bespreking voorstellen van nieuwe boeken van bijvoorbeeld Remco Campert en Den Doolaard onder de gemeenschappelijke kop: 'Twee mannen aan het woord'". De constatering dat er weinig vrouwelijke auteurs in de literatuurgeschiedenis voorkomen, heeft tot initiatieven geleid om vergeten schrijfsters uit het verleden te herontdekken en hun werk te herlezen. Dit speurwerk leidde tot een themanummer van *Chrysallis*, getiteld 'Vergeten vrouwen uit de Nederlandse literatuur tot 1900'. Hierin geeft Hanneke van Buuren een toelichting op de herontdekkingen tot 1700. Hannemieke Stamperius laat aan de hand van veel gebruikte literatuurverzichten zien hoe klein hierin het aandeel van vrouwelijke auteurs is. Naast publicatie van proza en poëzie van vergeten schrijfsters werd er in *Chrysallis* ook plaats ingeruimd voor het werk van vrouwelijke auteurs uit de internationale literaire canon. Hierbij

nemen vertalingen van Engelstalige literatuur een grote plaats in. Er zijn vertaalde brieven van Emily Dickinson en Katherine Mansfield opgenomen. Ook proza van auteurs als Fay Weldon en Kate Chopin werd in vertaling gepubliceerd.

Hedendaagse Nederlandse schrijfsters zijn ruim vertegenwoordigd, onder andere door dichteres Elly de Waard. Daarnaast werden literatuurstudies op het gebied van feministische literatuurwetenschappen gepubliceerd, bijvoorbeeld over de evolutie van de idee 'vrouw' in het werk van Hella Haasse.

Kweekvijver

Literaire tijdschriften hebben als kweekvijver voor jong talent lange tijd veel betekenis gehad in de Nederlandse literatuur. Beginnende schrijvers kregen voor hun boekdebuut de kans om te experimenteren met hun schrijftalent en hun eerste werk te publiceren. Ook de redactie van *Chrysallis* heeft zich vanaf het begin ingezet om onbekend talent een publicatiemogelijkheid te bieden. Annie van den Oever is één van de schrijfsters die debuteerde in *Chrysallis*. In het tweede nummer verscheen een kort verhaal van haar hand getiteld 'Een groene appel'. Annie van den Oever was ten tijde van haar tijdschriftdebuut 21 jaar en studeerde Nederlands in Nijmegen. Ze had gereageerd op een verzoek in *Nieuwe Linie* om verhalen in te sturen voor *Chrysallis* en was hoegenaamd niet op de hoogte van de feministische signatuur van het tijdschrift. Van den Oever stuurde haar verhaal in, omdat ze benieuwd was naar reacties op haar werk. Redactielid Ethel Portnoy was zeer enthousiast over haar werk en wees uitgever Wim Hazeu op het talent van Annie van den Oever. Via de literaire contacten van Hazeu kon het tweede verhaal van haar verschijnen in het prestigieuze *Nieuw Vlaams Tijdschrift*. Door *Chrysallis* ontstond het contact met Hannemieke Stamperius en kreeg Annie van den Oever de mogelijkheid om voor het tijdschrift *Opzij* te gaan schrijven.

In 1981 verscheen de eerste boekpublicatie van Annie van den Oever, een verhalenbundel getiteld *Dame in broekpak*. Deze bundel kreeg veel aandacht van de literaire kritiek en werd het best verkochte debuut van dat jaar. Ook verschenen er interviews met de jonge schrijfster in toonaangevende weekbladen – stevast met grote foto's – wat haar bekendheid nog meer deed toenemen. In 1985 verscheen de roman *De broer van God*, die door de literaire kritiek eveneens positief werd onthaald. Wam de Moor, destijds een gezaghebbende recensent van *De Tijd*, noemde haar "een begaafd schrijfster" en stelde: "Met deze roman manifesteert Annie van den Oever zich als een van de belangrijkste jongere auteurs die onze literatuur bezit". Een jaar later verscheen van haar hand *Over liefde gesproken*. In 1987 publiceerde zij het

toneelstuk *Tom en Jerry, sad sad sad*. Na dit toneelstuk is er van Annie van den Oever geen nieuw literair werk meer verschenen. Wel schrijft zij nog steeds kritieken voor de *Republiek der Letteren van Vrij Nederland*.

Tot slot

Na acht nummers besloot de uitgeverij de publicatie van *Chrysallis* om commerciële redenen stop te zetten. De oplage was teruggelopen naar 1200 exemplaren en uitgave bleek niet langer rendabel. In een redactioneel werd dit besluit toegelicht: "Hoe kort het leven ook is dat *Chrysallis* beschoren is geweest, toch is het een bijdrage geweest tot de bewustwording van vrouwen van een eigen literaire traditie en een eigen literaire identiteit". Wat is de functie geweest van een initiatief als *Chrysallis*? Terugkijkend ruim twintig jaar na dato valt op dat het tijdschrift heeft meegeholpen aan het boven water halen van genderspecifieke kwesties binnen de literatuur. Vrouwelijke auteurs werden immers in de literatuurkritiek vaak niet beoordeeld als auteur maar als schrijvende vrouw. Daarnaast heeft het tijdschrift de eerste aanzet gegeven tot diepgaand speurwerk naar vergeten schrijfsters uit vroeger tijden. De herontdekking van vergeten vrouwelijke auteurs uit de Nederlandse literatuur bleek een vruchtbaar initiatief, dat navolging heeft gekregen. In 1997 verscheen een omvangrijk overzichtswerk getiteld *Met en zonder lauwerkrans*, waarin het werk van schrijvende vrouwen tussen 1550 en 1850 is verzameld. Debutanten als Annie van den Oever kregen door *Chrysallis* de mogelijkheid om contacten te leggen binnen de literaire wereld. Een publicatie in het tijdschrift bleek de eerste stap te zijn naar een succesvolle schrijversloopbaan. Daarnaast gaf *Chrysallis* aan

dichters als Elly de Waard een podium om hun gedichten te presenteren aan een gelijkgestemd lezerspubliek. Toch heeft de segregatie, waarbij auteurs als Hannes Meinkema functioneerden in een eigen circuit binnen de literatuur, uiteindelijk in de canonvorming tegen hen gewerkt. Hun boeken werden ondergebracht onder het kopje 'feministische literatuur'. Deze indeling kreeg in de loop der tijd binnen het literaire discours een negatieve connotatie. En zo kon het gebeuren dat *De schaamte voorbij* – één van de meest gelezen en besproken romans van de jaren zeventig – slechts met het predikaat 'cultboek van het neo-feminisme' de literatuurgeschiedenis is ingegaan.

Lenny Vos is als Onderzoeker in Opleiding verbonden aan de Vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Groningen. Zij werkt aan een proefschrift over de positie van vrouwelijke auteurs in het naoorlogse Nederlandse literaire veld.

Literatuur

- Lotte Janssen, 'Een tijdschrift voor "Vaderlandsche Jonge Juffers": de gestrande poging van Betje Wolff en Aagje Deken om een vrouwentijdschrift op te richten', in: Helleke van den Braber e.a. (red.), *Foppen en fiasco's Mislukkingen uit de Tijdschriftsgeschiedenis*. Nijmegen, 2002, pp. 29-38.
- Maaike Meijer, '15 oktober 1976: Anja Meulenbelt publiceert *De schaamte voorbij*. De tweede feministische golf en de literatuur', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*. Amsterdam, 1993, pp. 819-825.
- Doeschka Meijnsing, 'De zusjes van Shakespeare. Literatuur en feminisme in Nederland na 1965', in: *Revisor* 4/6 (1977) pp. 2-7.
- Wam de Moor, 'Romandebuut van Annie van den Oever: een dik, zwart schrift met een geheim verdriet', in: *De Tijd*, 21-12-1984.
- Renate Rubinstein, *Hedendaags Feminisme*. Amsterdam, 1979.
- M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850. Van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Amsterdam, 1997.
- Marion Snetselaar, *Chrysallis 1978-1981. Monografieën van literaire tijdschriften*. Leiden, 1987.

Gender Archaeology

Wanneer het gaat om het schrijven van de geschiedenis van vrouwen neemt de archeologie als wetenschappelijke discipline een bijzondere plaats in. Door haar nadruk op de materiële cultuur voorziet zij de hedendaagse samenleving specifiek van een materieel verleden. Dit is in het licht van een feministische geschiedschrijving niet onbelangrijk, vooral gezien de recente ontwikkelingen in de feministische en/of lesbische theorie. Als continue onderneming om een nieuwe vrouwelijke subjectiviteit te articuleren legt de hedendaagse gendertheorie een grote nadruk op zaken als materialiteit en belichaming. Zij sluit zo naadloos aan bij de archeologische theorie, die het materiële centraal stelt in al haar analyses. Ik zal hieronder het feministisch potentieel van de archeologie aanduiden aan de hand van een korte beschrijving van de stroming binnen de archeologie die zich expliciet bezighoudt met de materiële geschiedenis van vrouwen, de zogenaamde Gender Archaeology.

Gender is geen statisch gegeven, maar een politieke, sociale en culturele constructie. Een dynamisch proces, waarin steeds opnieuw verscheidene identiteiten en sociale verhoudingen worden bepaald. Gender is tevens een fundamenteel aspect van de wijze waarop samenlevingen gestructureerd zijn. Dit is cruciaal voor de archeologische bestudering van sociale structuren uit het verleden. Hoewel men gender niet kan opgraven, kunnen wel de effecten ervan worden bestudeerd. Aangezien gender materie nodig heeft om zich te concretiseren, leent het archeologisch bestand zich uitstekend voor dergelijk onderzoek.

Gender Archaeology is in de vroege jaren zeventig ontstaan. De eerste grote publicaties verschenen echter pas in de loop van de jaren tachtig. Men realiseerde zich toen dat de archeologie de recente inzichten van feministische en/of genderstudies praktisch ongemoeid liet. Veel van de uitgangspunten van de *Gender Archaeology* komen uit het inmiddels klassieke artikel 'Archaeology and the Study of Gender' (1984) van Margaret Conkey en Janet Spector. Hierin bekritisieren de auteurs de afwezigheid van een systematische archeologische bestudering van gender. Zij stellen echter ook dat de archeologische literatuur gender niet verzwijgt. Integendeel, zij is doordrongen van aannames en 'feiten' rond gender, meestal impliciete vooroordelen. Conkey en Spector ontmaskeren de *mainstream* archeologie als een androcentrische wetenschap, die dient om 'empirische' informatie te verschaffen

– de archeologische gegevens – die eerder resulteert in de legitimatie van eigentijdse genderideologieën, dan in een betrouwbare kijk op het verleden. Een van de belangrijkste speerpunten van de *Gender Archaeology* is daarom het opstellen van een kritiek van het presentisme in de traditionele archeologie. Presentisme houdt in dat het verleden geobserveerd, geanalyseerd en verklaard wordt in termen van het heden. Door voorbij te gaan aan de discontinuïteit tussen eigentijdse en verleden samenlevingen worden – vaak onbewust – moderne concepten en culturele paradigma's in de interpretatie van het verleden geweven. Dit wordt zo een spiegelbeeld van een (post)moderne, kapitalistische en androcentrische kijk op de wereld en haar sociale structuren. Traditioneel archeologisch onderzoek is bovendien veelal empirisch van aard en gaat gepaard met een schijn van objectiviteit. De archeoloog als rationele en wetenschappelijke producent van 'neutrale' kennis, meent over het verleden objectieve kennis te kunnen vergaren. Op basis van de ontsluiting van het archeologisch materiaal pretendeert hij het verleden voor zichzelf te kunnen laten spreken. De traditionele constatering dat vrouwen niet of minder zichtbaar zijn in het archeologisch bestand, is echter twijfelachtig. Het is juist de archeologie zelf die een verleden produceert dat is vertekend door een hedendaagse, masculiene lens.

De nadruk op kritische theorie en de analyse van het archeologisch vertoog is niet eigen aan de *Gender*

Archaeology alleen. Zij staat ook centraal in de postprocessuele archeologie: een pluri-forme beweging die zich systematisch afzet tegen de

positivistische gedachte dat empirische gegevens volledig gescheiden zijn van theorievorming. Zowel postprocessueel als gender-archeologen postuleren dat feit en theorie intrinsiek zijn verstrengeld en stellen het principe centraal van archeologische kennisproductie als socio-politieke praktijk in het heden. Wat beide disciplines verder gemeen hebben is, dat zij zich nagenoeg geheel bewegen binnen de grenzen van de prehistorische archeologie. Hierdoor vindt er bijna geen vermenig-plaats met archeologieën van historische periodes, zoals de klassieke archeologie, waar de theoretisering van het archeologisch materiaal vaak onderbelicht blijft. De postprocessuele archeologie laat echter gender volledig buiten beschouwing als onderdeel van de politiek van betekenisproductie. Door een veelvoud aan disciplinaire en methodologische breuken met zo ongeveer alle gevestigde archeologieën, blijft de *Gender Archaeology* een gemarginaliseerde wetenschap.

Vooraf sinds het verschijnen van het klassieke *Engendering Archaeology* (1991) van Joan Gero en Margaret Conkey is de *Gender Archaeology* niettemin uitgegroeid tot een bloeiende tak van de menswetenschappen, waarin rijkgeschakeerd onderzoek plaatsvindt. Dit kan de vorm aannemen van epistemologische kritiek, bijvoorbeeld de omvangrijke kritiek op het klassieke *Man-the-Hunter* model van de menselijke evolutie, dat het moderne stereotype van een rigide seksuele arbeidsverdeling integreert in een exclusief masculiene visie op het menselijke gedrag van vier miljoen jaar geleden. Daarnaast richten gender-archeologen zich op vernieuwend onderzoek van materiële cultuur vanuit een genderkritisch perspectief. Dit varieert van representaties van gender bij prehistorische begravingen in Denemarken tot een analyse van de samenhang tussen textielproductie en de constructie van genderidentiteit in het post-Klassieke Mexico.

Venus van Willendorf

Een combinatie van een contextuele en een epistemologische aanpak kan hier als illustratie dienen. In een korte studie (1993) behandelt Pamela Russell een groep van ongeveer 200 kleine figuren uit het Paleolithicum. Het zijn de oudste afbeeldingen van het mense-

Louis van den Hengel

lijk lichaam die wij kennen – de oudste dateert van circa 31.000 jaar geleden – gemaakt van ivoor of zachte steensoorten. Onder de vroegste vondsten bevinden zich beeldjes van zwangere vrouwen, naakt, met grote borsten, billen en dijen. Het bekendste exemplaar is zonder twijfel de Venus van Willendorf. De populaire gedachte is dat deze figuren een pan-Europese vrouwelijke godheid voorstellen: de grote Moeder-Godin van de late ijstijd, het middelpunt van een vruchtbaarheidscultus.

Hoewel de Zwitser Johann Bachofen in 1856 het bestaan van prehistorische matriarchieën postuleerde, resulteerde het archeologisch onderzoek in een consensus over een door mannen gedomineerd religieus systeem, waarin de Godin de functie had de gebeden van jagers te vervullen. Prehistorische vrouwen beschouwde men als passieve hoedsters en voedsters en dit ondanks – of misschien juist vanwege – de erotische aantrekkingskracht die de beeldjes van de Godin op de archeologen uitoefenden. Eerst op de preutse heren van het Victoriaanse tijdperk, later op wetenschappers die in de beeldjes de prehistorische voorlopers van de eigentijdse *Playboy-bunnies* zagen. Alleen al de

'Venus van Willendorf', ca. 25.000 jaar oud, hoogte 11,1 cm. Wenen, Naturhistorisches Museum. Bron: Fritz Felgenhauer, Willendorf in der Wachau. Wenen, 1956-1959.

typologische benaming 'Venus' geeft aan hoezeer het Paleolithisch materiaal getransformeerd werd in een archeologische mannenfantasie.

Vanaf de jaren zestig bracht de *Womens Lib* verandering in de interpretatie van de figuurtjes. Feministische schrijfsters zetten zich af tegen de androcentrische visie op het Paleolithicum en haalden de theorie van Bachofen weer uit de kast. In zijn teksten zagen zij bevesti-

ging voor de hoge status van prehistorische vrouwen, gepersonifieerd in de krachtige figuur van de Moeder-Godin. In de jaren zeventig en tachtig resulteerde dit in een enorme stroom van 'Godinnen-literatuur'. Boeken met een mystieke inslag, waarin, aan de hand van de beeldjes, prehistorische vrouwen worden voorgesteld als een soort superwezens, aanbeden door mannelijke slaven. De auteurs waren doorgaans ongeschoold in de archeologie of antropologie en deinsden er niet voor terug de feiten schaamteloos te verdraaien. Zo doen ook deze interpretaties van de beeldjes meer recht aan eigentijdse belangen dan aan het archeologisch bestand zelf.

De Paleolithische beeldjes dienen dus zowel in de 'mannelijke' als in de 'vrouwelijke' interpretatie als de verbeelding van een Ideale Vrouwelijkheid, zij het vanuit een verschillend politiek perspectief. Een analyse die echter tegelijk gender én het archeologisch materiaal in aanmerking neemt, toont aan dat beide visies onhoudbaar zijn. Ten eerste zijn – in tegenstelling tot wat men doorgaans beweert – bij veel vondsten geen

vrouwelijke genitaliën zichtbaar. Niet alle beeldjes stellen vrouwen voor, laat staan zwangere vrouwen. Als zij dus al een Moeder-Godin voorstellen, dan kan men het idee van een vruchtbaarheidscultus niet relateren aan de omvang van de gevonden figuren. Ook de observatie dat het hoofd gebogen is in een pose van gehoorzaamheid is eerder *wishful thinking*. Op plaatsen waar men de vruchtbaarheidscultus wil situëren zijn bovendien verschillende afbeeldingen van een mannelijke Stier-God gevonden, zodat het idee van een Neolithische Grote Godin zeer hypothetisch blijft. De vermeende nadruk op vruchtbaarheid past bovendien eerder bij agriculturale samenlevingen, niet bij de jagers en verzamelaars uit het Paleolithicum. Men moet dus andere verklaringen zoeken voor de beeldjes, die wellicht niets met vruchtbaarheid te maken hebben, maar eerder dienden als voorouderportretten, amuletten, poppen, rituele figuren bij zwaargerschap of om het huis te beschermen. Al met al mag het duidelijk zijn dat de *Gender Archaeology* een waardevolle bijdrage kan leveren aan het hedendaagse genderonderzoek. Naast de tweevoudige nadruk op gender en het materiële brengt de archeologie – in tegenstelling tot veel feministisch onderzoek – bovendien de dimensie van een buitengewoon grote tijddiepte met zich mee. De *Gender Archaeology* schrijft daarom niet alleen een geschiedenis van een gemarginaliseerd materieel verleden, maar vergroot tevens het kritisch perspectief van het hedendaagse feminisme.

Louis van den Hengel studeert Griekse en Latijnse Taal en Cultuur aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zijn specialisatie is Klassieke Archeologie. Binnenkort studeert hij af op de scriptie Gebroken vertogen. Romeinse keizerbeelden en de constructie van subjectiviteit.

Meer informatie

Voor een uitgebreide bibliografie op het internet zie:

K. Hays-Gilpin en S.C. Roberts, *Gender Archaeology*.

A *bibliography*. <http://jan.ucc.nau.edu/gender2000/biblio/bibintro.html>

Richtlijnen voor auteurs

Een artikel voor *Historica* bevat:

* een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes

* een korte literatuuropgave (van *ten hoogste* tien titels).

Titelbeschrijving boek:

Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet*. Henriette Roland Holst 1869-1952. Meppel, 1992.

Titelbeschrijving artikel:

R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.

* géén noten

* personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie, geboortjaar) en het adres van de auteur

* enige illustraties met onderschriften, én bronvermelding (per pagina een illustratie); digitaal aangeleverde illustraties (minimaal 300 dpi) bij voorkeur wegschrijven als tiff- of eps-bestand

* de officiële spelling (volgens het Groene Boekje)

* een artikel van drie pagina's bevat maximaal 2300 woorden; een (twee pagina's tellend) artikel 1500 woorden, een recensie (een pagina) 800 woorden

* citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens ("en"), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens (' en ') gebruikt.

Aanlevering van kopij:

* de kopij wordt digitaal naar het redactieadres gestuurd. Vermeld welk tekstverwerkingsprogramma is gebruikt.

Deadlines:

februarinummer: 1 oktober

juninummer: 1 februari

oktobernummer: 1 mei

Congressen
Vrouwstudies

De Universiteit Utrecht organiseert in samenwerking met de Universiteit van Antwerpen een Summerschool Vrouwstudies. Deelnemers verdienen zich van 8 tot 19 september in Antwerpen in aspecten van het centrale thema 'New European Identities and Mediated cultures: revisiting the politics of location'. Studenten die willen deelnemen, betalen 450 euro exclusief (goedkope) huisvesting in Antwerpen. **Informatie en inschrijven:** http://www.let.uu.nl/womens_studies/summerschool12003

Geschiedenisdag

Op 1 november 2003 zal in congrescentrum Orpheus te Apeldoorn de derde Nationale Geschiedenisdag plaatsvinden, getiteld 'Het andere gezicht: conflict en geweld in de Nederlandse geschiedenis'. De voorbereidingsgroep wil op deze dag het door continuïteit en compromis getekende nationale geschiedbeeld ter discussie stellen door aandacht te besteden aan minder geruststellende kanten van de Nederlandse geschiedenis. Is het verloop van de Nederlandse geschiedenis niet schoksgewijzer en grilliger geweest dan vaak wordt voorgesteld? Zijn er patronen te herkennen in de manieren waarop conflicten worden uitgevochten? Hoe representeerden tijdgenoten conflicten in verslagen en beeldende kunsten, en in hoeverre zijn die weerslagen van conflict en geweld terug te vinden in onze erfgoedinstellingen?

Informatie: Nederlands Centrum voor Volkscultuur, F.C. Dondersstraat 1, 3572 JA Utrecht, 030-2760244, e-mail: nederlandscentrum.volkscultuur@vws.nl

NGV

Het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies (NGV) organiseert in januari 2004 ter ere van haar 15-jarig jubileum en het 10-jarig bestaan van het European Journal of Women's Studies in samenwerking met het Belle van Zuylen Instituut een symposium. De titel is 'Passing on Feminism', en centraal staat de reflectie op de zogenaamde generatiekloof binnen het Europees feminisme.

Informatie: NGV, telefoon: 030-2531881, internet: www.fss.uu.nl/ngv

ESSHC

Van 24 tot 27 maart 2004 zal aan de Humboldt Universiteit in Berlijn de vijfde European Social Science History Conference worden gehouden. Het doel van de ESSHC is wetenschappers bijeen te brengen die geïnteresseerd zijn in het gebruik van methoden uit de sociale wetenschappen bij de verklaring van historische fenomenen. Tijdens het congres zullen in kleine sessies presentaties worden gehouden over diverse onderwerpen als gezin en demografie, opvoeding, onderwijs en kinderen, elites, etniciteit en migratie, arbeid, religie, oral history, sociale ongelijkheid, nationalisme, seksualiteit enzovoorts. Mensen die een paper willen presenteren tijdens het congres, kunnen voor 1 april 2003 een voorstel indienen. De onderwerpen kunnen betrekking hebben op alle gebieden ter wereld en alle tijdvakken.

Informatie: <http://www.iisg.nl/esshc>, e-mail: esshc@iisg.nl

Varia

Dood

Het Jaarboek voor *Vrouwengeschiedenis* 24 (2004) zal in het teken staan van de dood. De redactie roept historici en wetenschappers uit aanverwante disciplines zoals kunstgeschiedenis, archeologie, sociologie en antropologie op een bijdrage te leveren. Vragen die aan de orde kunnen komen in het Jaarboek betreffen onder meer historische rouwverwerking door vrouwen en mannen, begrafenisrituelen, de beeldvorming rondom vrouwen en de dood in schilderkunst en literatuur, en vrouwen als slachtoffer of dader van moord.

Wie een bijdrage wil leveren aan het Jaarboek voor *Vrouwengeschiedenis* 24 kan contact opnemen met Elise van Nederveen Meerkerk, A.M. van Schurmanstraat 4bis, 3512 XC Utrecht, e-mail: emm@iisg.nl

Biografieën

Het Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland is online beschikbaar, via: www.iisg.nl/bwsa/index.html. Het BWSA bevat bijna vierhonderd biografieën van mannen en vrouwen die in de

arbeidersbeweging van voor 1940 een rol speelden. De biografieën zijn te doorzoeken via een alfabetische index. Het BWSA bestaat ook in boekvorm; in maart verschijnt het negende en laatste deel. De laatste tweehonderd biografieën zullen dan ook digitaal beschikbaar zijn.

Damescompartiment

Het Damescompartiment van Indische schrijfsters is weer uitgebreid. Sinds februari is Mina Kruseman opgenomen met een eigen site. De roman *Een huwelijks in Indië*, het debuut van Mina Kruseman uit 1875, is geheel te downloaden. Verder aandacht voor Cornélie Noordwal (1869-1928), die onder andere *Intra Nos* over een liefde tussen een Indische jongen en een Hollands meisje schreef. De zeldzame novelle *Een Indische neef* (1888) is in zijn geheel te downloaden. Voorts is de roman *Janneke de pionierster* (1901) van Louise B.B. te downloaden, evenals *Soerapati deel 2* (1887/1888) van Melati van Java.

Adres: www.damescompartiment.nl/

De Feeks

De catalogus van vrouwendocumentatiecentrum De Feeks in Nijmegen kan via het internet doorzocht worden. Adres: www.defeeks.nl

Duitsland

Het Sociaal-Democratisch Archief en de bibliotheek van de Friedrich Ebert Stichting hebben een overzicht gemaakt van alle informatie uit beide collecties die relevant is voor vrouwen- en genderhistorici. Die informatie betreft 135 collecties en persoonlijke dossiers van vrouwen, alsmede tijdschriften, kranten, jaarboeken en gegevens van vrouwenorganisaties binnen de arbeidersbeweging. De gegevens zijn in het Duits; korte introducties op het materiaal zijn in het Engels te lezen via internet: <http://library.fes.de/pdf-files/bibliothek/01409.pdf> en <http://library.fes.de/fulltext/ads/014120ch.htm>. De index is ook in boekvorm verkrijgbaar: Sabine Boltzendorf en Ilse Fischer, *Gender- und Frauengeschichte im Historischen Forschungszentrum der Friedrich Ebert Stiftung: Bestände im Archiv der Sozialen Demokratie und in der Bibliothek der Friedrich Ebert Stiftung* (Bonn, 2003, ISBN: 3-89892-148-4).

Informatie: Hilke Käding, Bibliothek der Friedrich Ebert Stiftung, Godesberger Allee 149, 53170 Bonn, telefoon: + 49 228/883-551, e-mail: Hilke.Kaeding@fes.de

Personalia

Bijzonder hoogleraar vrouwengeschiedenis en hoofddocent bij de afdeling politieke geschiedenis van de Universiteit Utrecht **Marjan Schwegman** is per 1 januari 2003 voor vijf jaar gedetacheerd bij het Nederlands Instituut te Rome, alwaar zij directeur van de afdeling geschiedenis is.

Op 28 januari promoveerde **Heidi de Mare** aan de Vrije Universiteit op haar proefschrift *Het huis en de regels van het denken*.

Op 28 februari promoveerde **Tabay Hassan Sharif** aan de Universiteit van Amsterdam met het proefschrift *Resistance and remembrance. History telling of Iraqi Shi'ite Arab refugee women and their families in the Netherlands*.

Aan de Katholieke Universiteit Nijmegen promoveerde op 15 april mevrouw **A. Gilboa** op het proefschrift *Images of the feminine in Rembrandt's work*.

Marguërite Corporaal promoveerde 8 mei aan de Rijksuniversiteit Groningen op het proefschrift *Wicked words and virtuous voices: the reconstruction of tragic subjectivity by Renaissance and early Restoration women dramatists*.

Tentoonstellingen

Oostwaarts! Op 29 januari j.l. heeft het KIT Tropenmuseum de expositie *Oostwaarts! Kunst, cultuur en kolonialisme* geopend. Deze omvangrijke expositie biedt met topstukken uit de collectie een bijdrage aan het actuele debat over nationale en culturele identiteit en de betekenis van het koloniale verleden voor de samenleving van vandaag. De rode draad is de permanente tentoonstelling is de wisselwerking tussen cul-

turen. Ook komen essentiële kenmerken van het koloniatieproces aan de orde: communicatie, exploitatie en exploratie. Binnen de expositie Oostwaarts! vertellen de objecten hun verhaal: wie verzamelde ze destijds en waarom? Wat zegt dat over onze relatie met Indië toen en Indonesië nu? Op deze manier betreft het Tropenmuseum zijn eigen geschiedenis in een post-koloniale wijze van tentoonstellen.

Waar: KIT Tropenmuseum, Linnaeusstraat 2, Amsterdam
Informatie: 020-5688422, tropenmuseum@kit.nl, www.tropenmuseum.nl

Mode

Museum Huis Bergh in 's-Heerenberg biedt vanaf 29 maart de tentoonstelling *Verrassend anders! Een andere kijk op de 18e en 19e eeuwse mode*. De tentoonstelling is gebaseerd op de collectie historische kledingstukken en ondergoed van Jacoba de Jonge. Zij verzamelde japonnen uit de achttiende en negentiende eeuw. Opvallend zijn de ochtendjaponnen van omstreeks 1829. Veel van deze felgekleurde katoenen jurken zijn verloren gegaan, omdat ze werden afgedragen of verknipt.

Waar: Museum Huis Bergh, Hof van Bergh 8, 's-Heerenberg.
Wanneer: 29 maart t/m 15 juni.
Informatie: 0314-661281.

Kant

Eeuwenlang deden vrouwen aan 'kantklossen', als bron van inkomsten. Met name de zestiende eeuw geldt als de bloeitijd van het kant. Na de introductie van machinaal kant in de negentiende eeuw, was kloskant begin twintigste eeuw nagenoeg verdwenen. Rond 1960 ontstond echter hernieuwde aandacht voor kantklossen, als vrijetijdsbesteding en kunstuiting. In Het Museum in Leeuwarden is de geschiedenis van het kantklossen in beeld gebracht.

Waar: Het Museum, Oostersingel 8 te Leeuwarden.

Wanneer: t/m 15 september 2003. De tentoonstelling is elke donderdag, vrijdag en zaterdag van 14.00-18.00 uur te bezichtigen. Groepen op afspraak.
Informatie: Maiken Geersing-Dominicus, telefoon: 058-2151664.

Persoonlijke is politiek

Ter gelegenheid van haar afscheid van de Raad van Toezicht presenteert het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden een tentoonstelling over de drijfveren van Hedy d'Ancona. In het eerste deel - Het persoonlijke is politiek - wordt een beeld geschetst van de jaren zestig en zeventig, toen Hedy d'Ancona met onder anderen Joke Smit vorm gaf aan de feministische actiegroep Man Vrouw Maatschappij. In het tweede deel - Het persoonlijke wordt politiek - beoogt Hedy d'Ancona dat drijfveren en visies van mensen worden bepaald door hun persoonlijk leven. Twaalf geportretteerden, onder wie Sylvia

Borren, Jeltje van Nieuwenhoven, John Leerdam en Ed van Thijn - maken duidelijk hoe deze stelling op hen van toepassing is. Kunstwerken van onder anderen Aad Veldhoen, Maja van Hall en Jane Vanessa Phaff laten voorts verschillende visies op vrouwen zien. Deel drie - Politiek wordt persoonlijk - behandelt de huidige massamedia, waarin de persoon van de politicus de inhoudelijke boodschap lijkt te overschaduwden.

Waar: Rijksmuseum voor Volkenkunde, Steenstraat 1, Posbus 212, 2300 AE Leiden.
Wanneer: t/m 5 oktober 2003.
Informatie: 071-5168800, www.rmv.nl, info@rmv.nl

Speelgoed

De Amsterdamse speelgoedfabrikant Jumbo bestaat in 2003 honderdvijftig jaar. Ter ere daarvan organiseert het Amsterdams Historisch Museum een tentoonstelling over speelgoed in de twintigste eeuw, die wel de Eeuw van het Kind is genoemd. Rond 1900 hadden kinderen nauwelijks speelgoed, vanaf de jaren dertig komen echter materialen op de markt waarmee kinderen kunnen (leren) knutselen. Na de Tweede Wereldoorlog doen allerlei bouwsystemen, zoals Lego, hun intrede. In de jaren tachtig beleven we ten slotte de opmars van het technologische speelgoed. Gedurende die geschiedenis is tevens te zien hoezeer sommige speelgoedmaterialen bij uitstek geschikt worden geacht voor jongens - Meccano, Märklinreinen - of juist voor meisjes: poppenwagens, weefgetouwen en Barbies.

Waar: Amsterdams Historisch Museum, Nieuwezijds Voorburgwal 359, 1012 RM Amsterdam.

Wanneer: 6 juni t/m 7 september 2003.
Informatie: 020-523 18 22, pr@ahm.nl, www.ahm.nl

Barbie

Museum Het Domein in Sittard presenteert de tentoonstelling *Hier is Barbie, van noviteit tot dagelijks spel*. De expositie volgt de ontwikkeling van de pop Barbie vanaf haar introductie op de Nederlandse markt in 1964. Daarbij wordt aandacht besteed aan de ontwikkeling van Barbie zelf, haar zusje Skipper, vriendje Ken en hun activiteiten (barbecue, baseball, schoolbal). Op die manier schetst de tentoonstelling tevens een beeld van de Amerikaanse invloed op de Nederlandse cultuur. Bij de tentoonstelling verschijnt het door Hélène J.M. Winkelman geschreven boek *Hier is Barbie en de rest van de Mattel-familie (1964-2003)*, voor € 19,90 te koop bij het museum.

Waar: Museum Het Domein, Kapittelstraat 6, Sittard.
Wanneer: 11 mei t/m 24 augustus 2003.
Informatie: 046-4513460, info@hetdomein.nl

Marga Altena e.a. (red.)
Muzen aan het werk. Vrouwenlevens in de kunsten. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 23
 Aksant, 2003, € 17,50.

Wat betekende het in verschillende perioden om als vrouw een artistieke carrière te ambiëren? De bijdragen aan dit *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* laten zien hoe vrouwen kansen grepen en mogelijkheden creëerden om zich een plaats te verwerven in de wereld van de kunsten. Met bijdragen van onder anderen Babette Hellemans over het mecenaat van Blanche van Castilië (1188-1252), Marguérite Corporaal over het gebruik van closet drama door zeventiende-eeuwse Engelse toneelschrijfsters, Marjan Sterckx over vrouwelijke beeldhouwers en de publieke ruimte in de negentiende eeuw, en diverse portretten van kunstenaressen uit het Rosa Spier Huis, opgetekend door Toos van Aken.

Anneke van Baalen
Brusterschap. Memoires, Artikelen, De Bonte Was, 1971-1997
 Amsterdam, 2003, € 26,50.

In 1968 behoorde Anneke van Baalen (1937-1997) tot een van de eerste leden van de feministische actiegroep Man Vrouw Maatschappij. Zij was een pleitbezorger van het radical-feminisme, gericht op het ondermijnen en doorbreken van mannelijke dominantie door het formeren van feministische zusterschappen. Aan het streven naar 'brusterschap' gaf zij onder meer gestalte via de feministische uitgeverij en actiegroep De Bonte Was. Marijke Ekelschot bezorgde Van Baalen's onvoltooide memoires, en vulde die aan met een chronologisch overzicht van haar werkzaamheden, een selectie van haar artikelen en een bibliografie. Het boek is te bestellen door € 32,50 (incl. verzendkosten) over te maken op giro 1595647 tnv M. Ekelschot, Amsterdam, onder vermelding van Brusterschap en bezorgadres. Informatie: marijke.ekelschot@tiscali.nl.

Marjan Berk
Memoires van een dame uit de goot van het amusement

Atlas, 2003, € 16,50.
 Na een jaar Amsterdamse Toneelschool belandde actrice Marjan Berk bij het gezelschap Wim Kan. Daarna werkte ze samen met onder anderen Tom Manders, Ridu, Carell, John Lanting, Willem Nijholt. Ze nam deel aan De Nederlandse Comedie, cabaret Lurelei en musicals van Guus Vleugel en Wim Sonneveld. In haar memoires schetst ze een beeld van het lichte amusement in Nederland vanaf de jaren vijftig.

Mineke Bosch en Marieke Hellevoort
De ijkpunten geijkt
 Verloren, 2003, € 13,50.

In het voorjaar van 2002 organiseerden het Centrum voor Gender en Diversiteit, de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd een symposium over het NWO-onderzoeksprogramma 'Nederlandse cultuur in Europese context', waarvan de resultaten werden verwerkt in vier overzichtswerken - de 'Ijkpunten' 1650, 1800, 1900 en 1950. Dit themanummer van het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* bevat de evaluerende bijdragen aan het symposium, alsmede een artikel van Mineke Bosch over de specifieke (Europese) beleidscontext op het gebied van gender en wetenschap.

Geertje Boschma
The rise of mental health nursing. A history of psychiatric care in Dutch asylums, 1890-1920

Amsterdam University Press, 2003, € 26,75.

Rond 1900 ontstonden op het ziekenhuismodel geïntendeerde instellingen voor geestelijke gezondheidszorg. De introductie van nieuwe behandelingsmethoden creëerde een vraag naar verplegend personeel dat geschoold was in somatische zorg. Het opleidingsmodel dat (mannelijke) psychiaters ontwikkelden, was gebaseerd op het beeld van de beschaafde vrouwelijke verpleegster uit de middenklasse die competentie en compassie verenigde. Geertje Boschma toont aan hoe dit model nieuwe kansen voor vrouwen bood, maar tegelijkertijd de rol van mannen binnen de verpleging beperkte.

Margreet van der Burg en Marian Bos-Boers
Vrouwen, Wageningen en de wereld. Wetenschap, studie en loopbaan, 1918-2003
 Verloren, 2003, € 15,-.

In 1918 werd de Landbouwhogeschool in Wageningen opgericht; in 1986 kreeg ze de status van universiteit. Na de opzet van studies als Landbouwhuishoudkunde (1953) en Humane voeding (1969) trok de hogeschool meer vrouwelijke studenten. Over de studiekeuzes, de maatschappelijke en universitaire loopbanen van deze Wageningse studentes schreven Margreet van der Burg en Marian Bos-Boers een boek, waarin tevens biografische portretten zijn opgenomen van pioniersters, zoals de eerste vrouwelijke ingenieur Frida Eversmann (1890-1941), de eerste vrouwelijke hoogleraar in Wageningen, Mien Visser (1907-1977), en Loes van Straaten (1922-1991), de eerste vrouwelijke bosbouwster.

Suzanne Hautvast
Wegwijzer in de wetenschap. Prof.dr. Jacoba Hol, fysisch-geografe
 Vantilt, 2002, € 9,80.

In het derde deel van de serie 'Vrouwen van formaat' over katholieke vrouwelijke geleerden, beschrijft Suzanne Hautvast de biografie van Jacoba Hol (1886-1964). Zij promoveerde in 1916 in Utrecht in de fysische geografie. In Tilburg zette ze een MO-opleiding aardrijkskunde op poten en in 1945 werd ze benoemd tot hoogleraar fysische geografie. Ze was de eerste vrouwelijke gewoon hoogleraar in Utrecht. Gedurende haar loopbaan slaagde ze erin haar vakgebied te verbreden door verschillende takken van wetenschap met elkaar te verbinden.

Annelies van Heijst
Liefdewerk. Een herwaarderung van de caritas bij de Arme Zusters van het Goddelijk Kind sinds 1852
 Verloren, 2003, € 25,-.

Het 'liefdewerk' van negentiende-eeuwse religieuzen heeft in de twintigste eeuw een slechte naam gekregen.

gen. Hun zorg voor kinderen, zieken en ouderen zou afhankelijkheid en ongelijkheid in stand hebben gehouden. Annelies van Heijst onderzocht de religieuze zorgpraktijk van de Arme Zusters van het Goddelijk Kind en belicht zo een ongeschreven deel van de sociale geschiedenis van Nederland. Met haar analyse biedt zij tevens een kritische herwaardering van het liefdewerk die betekenis heeft voor een ethiek van de zorg in onze tijd.

Renske van der Linde-Beins, Klaas Roodenburg en Onno Maurer
Jo Koster, 1868-1944. Een zwerfend bestaan
 Waanders, 2003, € 19,95.

Ter gelegenheid van de tentoonstelling met werk van de schilderes Jo Koster, van 31 mei tot eind augustus in het Stedelijk Museum Zwolle, verschijnt een uitgebreide catalogus. Jo Koster reisde veel en liet een kleurrijk en veelzijdig oeuvre na, dat is geïnspireerd door het neo-impressionisme waarmee zij rond 1895 in aanraking kwam in Brussel en Parijs. Ze schilderde veel 'gewone mensen', zoals de landarbeiders, vissers en ambachtslieden in Staphorst.

Guido Knopp
Hitlers vrouwen
 Maarten Muntinga, 2003, € 13,-.

De Duitse journalist en historicus Guido Knopp vertelt de levensverhalen van vijf vrouwen die in de directe omgeving van Adolf Hitler verkeerden: Eva Braun, Magda Goebbels, Leni Riefenstahl, Winifred Wagner en Zarah Leander. In contrast met deze vrouwen, die Hitler steunden, schetst Knopp de handelwijze van Marlene Dietrich, die landgenoten hielp nazi-Duitsland te ontvluchten en op alle mogelijk manieren de Amerikaanse troepen ondersteunde.

Kees Kooman
Een koningin met mannenbenen. Fanny Blankers-Koen, atlete van de eeuw
 L.J. Veen, 2003, € 16,50.

In de zomer van 1943 werd Fanny Blankers-Koen (1918) wereldrecordhoudster bij hoog- en verspringen. Pas vijf jaar later werd zij gevierd als 'de vliegende huisvrouw', toen zij in 1948 met vier gouden medailles van de Olympische Spelen in Londen terugkeerde. In haar carrière verbeterde ze twaalf wereldrecords en werd ze 58 keer nationaal kampioen. In 1999 werd ze daarom uitgeroepen tot atlete van de eeuw. Sportjournalist Kees Kooman schreef haar biografie.

Marjane Satrapi
Persepolis 2
 Atlas, 2003, € 13,50.

In het tweede deel van haar bekroonde beeldverhaal vertelt de Iraanse Marjane Satrapi over haar dagelijks leven na de revolutie van 1979 en tijdens de oorlog tussen Iran en Irak.

Loura Soutendijk
Lotti van der Gaag
 Waanders, 2003, € 37,50.

In samenwerking met het Cobra Museum voor Moderne Kunst stelde Laura Soutendijk een catalogus samen met het beeldhouwwerk van Lotti van der Gaag, die in de jaren vijftig en zestig internationaal beroemd was.

Ursula den Tex
Anna baronesse Bentinck, 1902-1989. Een vrouw van stand
 Balans, 2003, € 17,50.

Ursula den Tex schreef een boek over haar moeder, Anna baronesse Bentinck. Behalve een beschrijving van haar leven dat bijna de gehele twintigste eeuw besloeg, gaat Ursula den Tex in op de matriachale erfenis van de adel. Mannen geven weliswaar hun adellijke titel door aan volgende generaties, maar de vrouwen zorgen ervoor dat de adellijke cultuur wordt voortgezet. En zonder het inwonend huispersoneel was die cultuur en levenswijze niet mogelijk geweest. Het is daarom Den Tex' stelling, dat met het verdwijnen van inwonend huispersoneel de bodem onder het standgevoel van de adel verdween.

Hannelore Vandebroek
Het geslacht van de arbeid. Opmattingen over vrouwenarbeid in Belgische katholieke intellectuele kringen (1945-1960)
 Universitaire Pers Leuven, 2002, € 25,-.

In haar proefschrift toont Hannelore Vandebroek aan hoe arbeid in het naoorlogse katholieke Vlaamse intellectuele debat werd geconstrueerd als mannelijk. Vrouwen werden per definitie gedefinieerd als niet-arbeiders, waarmee uitsluiting van bijvoorbeeld werkloosheidsvergoedingen werd gelegitimeerd. Desalniettemin begon het beeld van vrouwen als huisvrouwen en moeders in de jaren vijftig barstjes te vertonen, waardoor het verlangen van vrouwen naar een ontplooiing in arbeid langzamerhand erkend werd.

Mieke de Vos
Niets is zoeter dan Eros, de mooiste liefdesgedichten van Griekse en Romeinse dichters
 Bert Bakker, 2003, € 10,-.

Sapfo was niet de enige dichtende vrouw in de Klassieke Oudheid. Ook Anyte, Nossis, Erinna, Korinna en Sulpicia schreven prachtige poëzie. Mieke de Vos vertaalde deels nog nooit eerder in het Nederlands vertaalde werk van tien onrecht onbekend gebleven dichters. In het nawoord gaat de samensteller in op de vraag waarom er zo weinig teksten van vrouwen uit de Oudheid bewaard zijn gebleven. Met een inleiding door Ilya Leonard Pfeijffer.

Fay Weldon
Auto der Fay
 Contact, 2003, € 21,90.

De schrijfster en journaliste Fay Weldon (1931) publiceerde vele succesvolle boeken, zoals *Levens en liefdes van een duivelin* en *Grote vrouwen*. Nu maakt zij de balans van haar leven op: kind in Nieuw-Zeeland, ongetrouwd moeder in Londen, toneelschrijfster, feministe en anti-feministe.

Vredesdemonstraties

Het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) verzamelt en bewaart het culturele erfgoed van en over vrouwen. Het beeldarchief heeft een kleine, maar bijzondere collectie foto's, affiches en ander beeldmateriaal. In de rubriek Onder de Loep laat het IIAV deze keer foto's zien van demonstraties voor ontwapening en tegen oorlog.

De foto's zijn waarschijnlijk tijdens of na de Eerste Wereldoorlog gemaakt, maar de gegevens op de foto's zijn erg summier: dus vragen wij aanvullende informatie. De demonstraties zijn gehouden in Amsterdam, waarschijnlijk georganiseerd door de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs. Foto 1 dateert waarschijnlijk uit 1915, op de achterkant van foto 2 staat 1922. De fotografen zijn onbekend.

Weet u meer over deze foto's of over dit onderwerp of weet u waar materiaal te vinden is, dan kunt u contact opnemen met het IIAV, Heleen Masee, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam, e-mail: beeld@iiav.nl.

Samenstelling: Heleen Masee en Lizzy Jongma

voor een uniek en
creatief grafisch ontwerp

• HUISSTIJLEN • LOGO'S • VISITEKAARTJES • BRIEFPAPIER •
ENVELOPPEN • FOLDERS • BROCHURES • FLYERS • AFFICHES •
• INFORMATIEMAPPEN • NIEUWSBRIEVEN • ADVERTENTIES •
INTERNET-SITES • BELETTERING • AF
• UITNODIGINGEN • POSTERS • BEHA
BOEKOMSLAGEN • TIJDSCHRIFTEN •
• CD-HOESJES • LEAFLETS • MENUKA

Bausch Graphic Design

Bausch Graphic Design (BGD)

Krijtwal 27

3432 ZT Nieuwegein

Tel: 030 - 6304189

Mobiel: 06 - 22977447

Fax: 030 - 6304197

E-mail: info@bauschgd.nl

Internet: www.bauschgd.nl

2003

1

LOVER

TIJDSCHRIFT OVER FEMINISME, CULTUUR EN WETENSCHAP

De botsing van
antidiscriminatiebeginsel en
godsdienstvrijheid

Heeft de dood een gender?

Bridget en Amélie:
De nieuwe heldinnen
van het witte doek

Wat wil Ayaan Hirsi Ali?

Feministen
en anders-globalisten

LOVER is een kwartaaluitgave van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV). Te koop in de boekhandel à €5,99. Abonnementen: studenten €13 / particulieren €22 en organisaties €29. Telefoon: 020-6651318. Informatie over LOVER is ook te vinden op Internet: www.iiav.nl/lover

Historica

Historica biedt u vele boeiende artikelen op het gebied van vrouwen- en gendergeschiedenis. Door middel van diverse rubrieken wordt u bovendien op de hoogte gehouden van de actuele (internationale) ontwikkelingen op het vakgebied en van de activiteiten van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG).

Historica verschijnt drie maal per jaar. Als abonnee bent u tevens lid van de VVG.

Ja, ik geef een abonnement op **Historica** cadeau voor € 25,- en betaal na ontvangst van uw acceptgirokaart.

Ja, ik word lid van de VVG voor € 25,- (studenten en mensen met inkomen tot € 700,- p.m. betalen € 20,-) en betaal na ontvangst van uw acceptgirokaart.

Naam begunstigde:

Adres:

Postcode en plaats:

Mijn naam:

Adres:

Postcode en plaats:

Ik betaal (per jaar):

Handtekening:

Deze bon opsturen naar: **VVG - Historica**
Obi plein 4
1094 RB Amsterdam
Giro-nummer: 4102980
Of bel: **020-6651318**

Internet: <http://www.vrouwengeschiedenis.nl/>

Studiemiddag

Vrouwen en recht in de vroegmoderne tijd

Volgens de letter van de wet hadden vrouwen in de vroegmoderne tijd weinig rechten. In de praktijk bleken er allerlei mogelijkheden voor vrouwen bijvoorbeeld hun handelingsonbekwaamheid te omzeilen.

De Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd organiseert in het najaar van 2003 te Utrecht een studiemiddag over vrouwen en recht.

Toen Martinus van der Sluis zijn vrouw Pleuntje van Veen steeds vaker mishandelde, stapte Pleuntje naar de rechter om te vragen of zij haar man voor een tijdje mocht laten opsluiten. Hij kon dan afkoelen en zijn zonden overdenken. Complicatie was dat het echtpaar een goedlopende koffie- thee- en tabakszaak had, en ook tijdens Martinus' opsluiting moesten er goederen worden ingekocht, verhandeld en debiteuren aangemaand. Hoe moest Pleuntje dit allemaal in haar eentje regelen? Volgens de wet mocht zij geen van die handelingen verrichten, omdat zij als gehuwde vrouw immers handelingsonbekwaam was.

Volgens de wet had de gehuwde vrouw in de vroegmoderne tijd weinig rechten. Zij mocht niet zelfstandig een rechtszaak beginnen, zij mocht geen goederen kopen en verkopen, en ook geen erfenissen aanvaarden en geld innen van debiteuren. Dit zou betekenen dat zij in geval van een scheiding haar man niet voor het gerecht zou kunnen dagen, en dat zij niet zelfstandig een bedrijf zou mogen voeren. Het zou ook betekenen dat zij hulpeloos zou moeten toezien dat het bedrijf van haar man ten onder zou gaan als hij door ziekte, gevangenschap of afwezigheid niet in staat zou zijn zijn zaken te regelen.

Programma

In het najaar van 2003 organiseert de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd (SVVT) een studiemiddag over 'vrouwen en recht'. Zowel het strafrecht als het civiele recht, en de positie van vrouwen met betrekking tot het recht, zullen behandeld worden. Spreekster op de studiemiddag is Dini Helmers, die onderzoek heeft gedaan naar echtscheidingen in de Nederlanden tijdens de vroegmoderne periode. Zij zal laten zien dat er in de praktijk voor vrouwen allerlei mogelijkheden voor handen waren om haar wettelijke onzelfstandigheid te omzeilen. Tevens zal zij uitleggen dat kennis van het burgerlijk procesrecht

van essentieel belang is om te kunnen bepalen of vrouwen al dan niet werden achtergesteld.

De tweede spreker op de studiemiddag is Sjoerd Faber, die het onderwerp kindermoord zal behandelen. In 1641 bekende Grietje Snels Jansdr. voor de Amsterdamse rechters dat zij haar pasgeboren kind in de buurt van de ouderlijke woning, waar het geboren was, over een brugleuning op het ijs 'gesmeten' had. Zij werd ter dood veroordeeld. Sjoerd Faber zal uiteenzetten dat kindermoord een misdaad was die in de vroegmoderne periode vooral door vrouwen gepleegd werd. Aan de hand van voorbeelden zal Faber de volgende thema's met betrekking tot kindermoord behandelen: de wetgever, zijn denkbeelden en het recht dat zo op papier kwam te staan; de toepassing van dat recht onder invloed van (de ontwikkeling der) denkbeelden van het Openbaar Ministerie en rechters en degenen die beslisten over executie (inclusief gratie); de rol van de verdachte die zich baseerde op (al dan niet juiste) kennis en haar sociale positie.

In de achttiende eeuw was het aandeel van vrouwen in de misdaadcijfers veel groter dan tegenwoordig. Deels is de verklaring hiervoor terug te voeren op het type delict dat al dan niet vervolgd

werd. Zo zorgde vervolging van prostitutie soms voor het grote aandeel vrouwen in de misdaadcijfers. Maar vrouwen maakten zich ook schuldig aan vermogensdelicten en deden daarbij soms niet onder voor mannen. Welke achtergronden zijn hiervoor aan te wijzen? Dé specialist op dit terrein is Malcom Feeley (Berkeley, California). Sjoerd Faber zal een introductie op zijn denkbeelden geven.

Informatie

Het belooft wederom een zeer interessante studiemiddag te worden waarbij een breed scala aspecten aan bod zal komen. Verdere informatie over de plaats en tijd van de studiemiddag zal vanaf juni beschikbaar zijn op de website www.iisg.nl/~womhist/svvt. Informatie is ook terug te vinden in de Nieuwsbrief van de SVVT, die drie maal per jaar verschijnt.

De Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd (SVVT) stelt zich ten doel het onderzoek op het gebied van vrouwengeschiedenis over de periode 1500-1800 te inventariseren, te stimuleren en bekendheid te geven. Jaarlijks organiseert de SVVT daartoe bijeenkomsten met lezingen over lopend of zojuist afgerond onderzoek. Wie een abonnement wil op de Nieuwsbrief van de SVVT, maakt minimaal € 11,- over op postgiro 4052235, ten name van de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd. Tot onze leden behoren zowel historici, kunst-, literatuur- en rechtshistorici, pedagogen als theologen. Abonnees ontvangen naast de nieuwsbrief ook uitnodigingen voor de bijeenkomsten en kunnen deze studiemiddagen gratis bezoeken.